

I. Biografieën / Biographies

FRANÇOISE CARTON DE TOURNAI & GUSTAAF JANSSENS

«Joseph Pholien. Un homme d'État pour une Belgique en crises»

Bierges, éditions Mols, 2003, 354 p.

Historici die zich vertwijfeld afvragen of er wel een onderscheid bestaat tussen academische en niet-academische geschiedschrijving, die doen er goed aan de biografische studie te lezen die aan de Belgische advocaat en politicus Joseph Pholien werd gewijd. Hoewel Pholien gedurende meer dan vijfentwintig jaar als gecoöpteerd senator in het Parlement heeft gezeteld, twee maal minister van justitie is geweest, maar vooral als eerste minister fungeerde tijdens de eindfase van de Koningskwestie, is zijn naam niet echt blijven hangen in het Belgische collectieve geheugen. Het is dan ook niet onbegrijpelijk dat zijn erfenamen zich wilden inspannen om de bijdrage van hun voorvader tot de nationale geschiedenis weer voor het voetlicht te brengen. Zij deponeerden de papieren van Joseph Pholien in het archief van het Koninklijk Paleis, waar zijn kleindochter, Françoise Carton de Tournai, de inventarisering op zich nam. Om de buitenwereld te overtuigen van het historische belang van Pholien werd besloten al in een vroeg stadium – nog voor de beëindiging van de inventaris – een groep gereputeerde historici op het archieffonds los te laten. Aan elk van hen werd gevraagd één aspect uit de politieke carrière van de hoofdfiguur te belichten. Om dit alles in te leiden zorgde Carton de Tournai, die zelf een historische opleiding heeft genoten, voor een algemene biografische schets van haar grootvader. Het resultaat van deze samenwerking is op zijn minst fascinerend te noemen.

In haar inleidende biografische schets doet Françoise Carton de Tournai weinig moeite om te verbergen dat zij in wezen een standbeeld voor haar grootvader wenst op te richten. Zijn deugden (rechtvaardigheidszin, moed, zelfverloochening) worden uitvergroot, zijn tegenstanders (vooral Théo Lefevre, maar ook allerhande linkse herrieschoppers) gediaboliseerd, zijn eventuele tekortkomingen gerelativeerd. Dat alles maakt het haar mogelijk aan Joseph Pholien in de Belgische geschiedenis een providentiële rol toe te kennen. Hij was, zo laat ook de titel van de bundel verstaan, een staatsman (meer dus dan een politicus) die was geroepen om de Belgische natie door een van de zwaarste crisissen uit haar bestaan te loodsen. Het wat ouderwetse karakter van zijn politieke stijl tracht Carton de Tournai niet te verhullen, maar duidt zij minstens impliciet als het gevolg van zijn rechtschapenheid in een periode die de politiek meer en meer zag verworden tot een machtsstrijd tussen de partijen.

De professionele historici die in de daaropvolgende hoofdstukken aan het woord komen, ontkennen noch het politieke inzicht, noch het politieke belang van Joseph Pholien. Vanwege zijn diepgaande juridische kennis en zijn bezadigde politieke oordeel werd zijn advies over constitutionele aangelegenheden door velen op prijs gesteld in een periode waarin het Belgische grondwettelijke gebouw aan het wankelen ging. Zo blijkt zijn stem bepalend te zijn geweest bij het uitstippelen van de koers die de secretarissen-generaal tijdens de Tweede Wereldoorlog dienden te volgen, al zou hij later ontgoocheld worden door hun effectieve beleid. Evenzeer wordt het aannemelijk gemaakt dat

zijn rol in de beslissing van Leopold III om afstand te doen van de troon groot is geweest. Ook wie het boek tot het einde uitleest, blijft er derhalve van overtuigd dat Pholien, als pragmatische leopoldist met een verleden als politiek gevangene, misschien wel de meest geschikte persoon was om Leopolds troonsafstand afstand verteerbaar te maken voor zijn katholieke achterban. Daarmee zou zijn eersteministerschap wel eens effectief een belangrijke voorwaarde kunnen zijn geweest voor de terugkeer van de politieke rust in het land. Bovendien kan men er, een halve eeuw na datum, niet omheen dat Pholiens politieke waarschuwingen vaak een haast profetisch karakter hadden. Zo voorzag hij helder de staatsondermijnende gevolgen van een al te strenge repressie en ook zijn pleidooien om de traditionele structuren van de Congolese samenleving intact te houden doen eigentijds aan.

En toch werpen deze academici het standbeeld dat Françoise Carton de Tournai had opgericht, noodgedwongen omver. Noodgedwongen, omdat historici nu eenmaal geen standbeelden oprichten, zelfs niet voor figuren die zij zeer respecteren. Wat zij trachten te doen, is het begrijpen van een figuur in zijn bredere historische context. Die artikelen uit de bundel waarin de informatie uit het bijzonder rijke Pholienarchief resoluut binnen een globaler perspectief op de Belgische politieke geschiedenis wordt geplaatst – Manu Gerard over Pholien en de katholieke partij, Fabrice Maerten over Pholien en de Tweede Wereldoorlog, Herman Van Goethem over Pholien en de repressie, Michel Dumoulin over Pholien als eerste minister – zijn dan ook verreweg de leerrijkste van de hele bundel. Zij tonen Joseph Pholien

niet als een gezant van de Voorzienigheid (zelfs zeer expliciet door Dumoulin op p. 276 : “*Pholien ne fut en rien un homme providentiel*”), wel als een van de laatste invloedrijke vertegenwoordigers van een type conservatieve politici, die opvielen door een grote zelfstandigheid ten opzichte van de partij en door een vrijwel onvoorwaardelijke loyaliteit ten opzichte van ‘Vorst en Vaderland’ – maar evenzeer door een erg voorwaardelijke gehechtheid aan de parlementaire democratie, door een gebrekkig inzicht in de wijzigende sociaal-economische context en door een aan de xenofobie grenzende gehechtheid aan het Europese ‘Avondland’. Dat laatste element wordt nauwelijks geëxpliciteerd in deze bundel, maar blijkt wel uit verschillende min of meer terloopse opmerkingen. Zo noemde Pholien de Franse eerste minister Paul Reynaud, die zich laatdunkend had uitgelaten over de capitulatie van het Belgische leger “*ce petit magot au visage asiatique, à l’allure vaniteuse*” (p. 160) en verweet hij de Congolese inboorlingen een aangeboren leugenachtigheid (p. 328). Dergelijke aanwijzingen helpen ook om de restrictieve maatregelen die Pholien als minister van justitie in 1938/1939 ten aanzien van de Joodse vluchtelingen nam, in perspectief te plaatsen. Die kunnen zeker niet zonder meer worden afgedaan als “*des mesures d’intérêt national*” – zoals Carton de Tournai in haar biografische schets beweert (p. 35) – maar verraden minstens evenzeer de sporen van een diepgeworteld christelijk antijudaïsme – zoals Frank Caestecker eerder al aangaf en Fabrice Maerten in deze bundel bevestigt (p. 172). Dat hij de maatstaven van gematigdheid en lankmoedigheid, die hij onder meer tegenover de collaborateurs aanlegde, niet zonder meer voor zijn niet-

Europese soortgenoten liet gelden, bleek overigens ook uit de opluchting die hij te kennen gaf nadat Patrice Lumumba uit de weg was geruimd. Het is dan ook verre van toevallig dat Harold d'Aspremont Lynden, van wie de minstens passieve medeplichtigheid aan de moord op Lumumba recent is vastgesteld, een van de dichtste politieke vrienden van Pholien was (p. 102).

Indien de professionele historici er dus wel in slagen het standbeeld voor Joseph Pholien aan scherven te slaan, dan is deze bundel helaas zo opgevat dat deze scherven zich nauwelijks tot een coherent historisch beeld (dat wél het doel van historisch arbeid dient te zijn) laten lijmen. Daarvoor worden de diverse aspecten van Pholiens politieke bedrijvigheid al te zeer uiteen-gerafeld. Door aparte hoofdstukken te wijden aan zo verwante thema's als de Tweede Wereldoorlog, de repressie en de Koningskwesitie, ontstaan er onvermijdelijk overlappingsen en inconsistenties en wordt het zicht op de historische actor nodeloos bemoeilijkt. De zeer technische, rechtshistorische bijdrage van Francis Delpérée over de drie juridische adviezen die Pholien uitbracht tijdens de Tweede Wereldoorlog lijkt zelfs helemaal overbodig, aangezien diezelfde documenten op een veel zinnvollere manier worden behandeld en gecontextualiseerd in de bijdrage van Fabrice Maerten.

Leidt de selectie van thematieken tot een overdreven fragmentatie, zij draagt niet minder bij tot een verenging van de blik op de bestudeerde figuur. Alle hoofdstukken handelen immers over problemen die zonder meer tot de vaste canon van de twintigste-eeuwse Belgische politieke

geschiedenis zijn gaan behoren. De vraag of Pholiens politieke bekommernissen inderdaad beperkt bleven tot oorlog, repressie, koningskwesitie en (de)kolonisatie, blijft helaas onbeantwoord. Nochtans bevat deze bundel elementen die erop wijzen dat zijn interesses wel degelijk veel ruimer waren. Tot tweemaal toe bijvoorbeeld wordt Pholiens bijzondere interesse voor Zuid-Afrika aangeraakt. Tot op het einde van zijn leven was hij voorzitter van *Les Amitiés sud-africaines* en in 1951 bracht hij als eerste minister een bezoek aan dat land, om er het Apartheidsregime van nabij gade te slaan (p. 311). Wat hieronder moet worden verstaan en wat dit ons kan leren over de officiële positie van België tegenover de Apartheid, wordt voor de lezer verborgen gehouden. Daarvoor richt dit boek de blik al te zeer op de navel van de Belgische geschiedenis.

Marnix Beyen

ÉVRARD RASKIN

«Elisabeth van België. Een ongewone koningin»
Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet, 2005, 459 p.

De nieuwe biografie van koningin Elisabeth door Evrard Raskin is zonder meer een bijzondere prestatie te noemen. Raskin, bekend als biograaf van Gerard Romsée en prinses Lilian, legt hier voor de eerste maal in de historiografie een uitvoerige en kritische studie over het leven van de koningin neer. In tegenstelling tot de tientallen biografieën die sinds de Eerste Wereldoorlog van koningin Elisabeth werden gepubliceerd, kan de auteur niet worden verdacht van overdreven royalisme. Voorheen waren het vooral hagiografieën, waarin Elisabeth als koningin-verpleegster of als patrones van kunst en cultuur werd bewierookt. Enkele

publicaties over sommige aspecten van haar leven niet te na gesproken, verschijnt nu, veertig jaar na haar dood, de eerste uitgebreide studie.

Met een afstandelijke blik en een scherpe pen ontvouwt Evrard Raskin het bewogen leven van koningin Elisabeth (1876-1965), die wellicht de meest tot de verbeelding sprekende vorstin van ons land kan worden genoemd. Bij een breed publiek is ze bekend omwille van haar liefde voor kunst en cultuur. De muzikwedstrijd Koningin Elisabeth herinnert jaarlijks aan de melomane koningin. De heldhaftige rol van het koningspaar tijdens de Eerste Wereldoorlog is een mythisch gegeven in de geschiedenis van onze dynastie, een mythe die het Belgisch nationalisme na de Eerste Wereldoorlog moest aanwakkeren. Ook het beeld van Elisabeth als bejaarde, vrijgevochten dame, die naar communistische landen reisde, is bij velen bekend.

Elisabeth is de eerste, en tot nog toe enige Belgische koningin die zelfbewust en nadrukkelijk uit het voetlicht van haar echtgenoot trad. Bovendien groeide ze tijdens de dertig jaar na de dood van koning Albert I, uit tot een sleutelfiguur in de wereld van kunst en cultuur. Ze staat tevens bekend als een eigenzinnige persoonlijkheid die steeds haar zin doordreef, wat door haar positie niet zo moeilijk was. Met nieuw feitenmateriaal en talloze getuigenissen wordt dit beeld in Evrard Raskins boek verduidelijkt, aangescherpt en soms ook bijgesteld. Zo

ontmaskert Raskin het verhaal van de 'koningin-verpleegster', die de soldaten in de Eerste Wereldoorlog permanent zou hebben bijgestaan. Haar sporadische bezoeken aan gewonde soldaten waren niets bijzonders voor adellijke dames. Ze verbleef trouwens lange periodes in het buitenland, veilig en ver weg van het oorlogsgeweld. Haar belangstelling voor en instemming met het communisme wordt dan weer gestaafd met een aantal nieuwe feiten en getuigenissen. Wat destijds en soms nog steeds werd weggevuifd als een absurde veronderstelling, wordt in dit boek bewaarheid: Elisabeth hing een maatschappijbeeld aan dat ze goeddeels in de communistische regimes terugvond.

Door het grote aantal nieuwe feiten uit bronnen zoals de correspondentie tussen de leden van de koninklijke familie of vanuit vertrouwelijke informatie uit de entourage van de koningin, doet Evrard Raskin meer dan het opsmukken van een bekend verhaal. De mening van een invloedrijke commentator, die beweert dat Raskin niet veel nieuws vertelt¹, kan in die zin worden gecontesteerd. We delen daarentegen wel de kritiek op de titel van het boek. Het lapidaire 'een ongewone koningin' is te flets om de lading te dekken. Het lijkt wel of de inspiratie van de auteur, na ruim vierhonderd vijftig pagina's, was uitgeput. Misschien had ook de uitgever hier ter hulp kunnen komen. Of wil de auteur duidelijk maken dat Elisabeth inderdaad niemand méér was dan gewoonweg een ongewone koningin?

¹ MARC REYNEBEAU in *De Standaard der Letteren*, 28.4.2005.

Nieuw in Evrard Raskins biografie is de grote aandacht voor de periode voorafgaand aan Elisabeths leven als koningin. Bijna een derde van het boek wordt besteed aan de beschrijving van haar jeugd in Beieren en haar eerste jaren in België als kroonprinses. In lange uitweidingen over de Wittelsbachs in Beieren, de omgeving waarin ze opgroeide, school en studies, haar familiale achtergrond komen we te weten wie Elisabeth was alvorens ze kroonprinses van België werd. Raskin trok ervoor naar Beieren, spoorde er getuigen en zeldzame documenten op. Iedereen die betrokken was bij haar opvoeding wordt opgevoerd, hoofdstuk na hoofdstuk passeert de hele familie met naam en toenaam de revue.

Wat men deze biografie moet nageven, is dat ze uitstekend is gedocumenteerd. Ook verder in het boek getuigt de auteur van een tomeloze registratiedrift. Evrard Raskin is het soort historicus dat zich graag strikt aan de feiten houdt. Om zijn verhaal waarachtig te maken schijnt hij niet aan de behoefte te kunnen weerstaan talloze feiten, weetjes, data en cijfers tentoon te spreiden. Hij hanteert daarbij een heldere, maar ook soms ietwat secce stijl. Op een barokke volzin zal je Raskin nooit betrappen, niets wordt aan de fantasie overgelaten. De onbezonnen attitude, waarmee jonge ambitieuze historici de historische feiten soms ondergeschikt aan hun eigen interpretatie maken, is niet aan deze auteur besteed. Gezien zijn respectabele leeftijd kunnen we de auteur dan ook niet van

jeugdige bevlogenheid verdenken. Het lijkt er soms op dat hij gekant is tegen elke vorm van speculatieve beschouwing, die niet door concrete feiten is aan te tonen. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

Er zijn enkele goede redenen om Elisabeths quasi-religieuze bejegening en beleving van muziek te kaderen binnen een traditie die in de romantiek ontstond. Gecombineerd met de afstandelijke houding die ze tegenover traditionele godsdienst aannam, is wel eens de term 'pantheïsme', en meer specifiek 'muzikaal pantheïsme' gebruikt². Het is een begrip waarmee de intense contacten tussen Elisabeth en corifeeën zoals Schweitzer of Einstein in een bredere context kunnen worden geïnterpreteerd, een perspectief dat de anekdotiek van Elisabeths levenswandel overstijgt. Vanuit een orthodox feitenfetisjisme is dit echter te betwijfelen: Elisabeth heeft het woord pantheïsme wellicht nooit gebruikt, het is nergens in de bronnen terug te vinden. Om de correspondentie tussen Elisabeth en Schweitzer te karakteriseren, vindt Evrard Raskin de term pantheïsme dus simpelweg 'overdreven'. Hij reduceert de bijzondere band tussen beiden tot eenzelfde smaak, persoonlijke emoties, het erg gesteld zijn op elkaar. De indrukwekkende snor van Schweitzer zou daarbij een bijzondere rol hebben gespeeld. Ook over andere contacten die Elisabeth met wereldberoemde kunstenaars en intellectuelen had, suggereert hij dat die ingegeven waren door fysieke eigenschappen van de gespreks-

2 Die idee vormt de rode draad in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth. Over pacifisme, pantheïsme en de passie voor muziek*, Gent, 1995.

partners³: de rijzige gestalte van Huysmans, de karakterkop van Ysaÿe, de witte toga van Tagore, de warrige hardos van Einstein. Terwijl de correspondentie van Elisabeth met velen van deze grootheden kan leiden tot cultuurhistorische of filosofische beschouwingen, wordt de ideeëngeschiedenis hier haast letterlijk gereduceerd tot de fysieke, tastbare realiteit.

Dit geldt eveneens voor de houding die Elisabeth tegenover het communisme aannam. Evrard Raskin voert hierbij enkele veelzeggende getuigen op. Hij windt geen doekjes om haar communistische sympathieën, maar het is tevergeefs zoeken naar een aanzet of poging tot verklaring van deze merkwaardige houding. Ze zou beïnvloed zijn door Hendrik De Man en zijn ideeën over een autoritair geleide corporatistische maatschappij. Ze deelde haar naïeve geloof in de sociale rechtvaardigheid van het communisme met vele toenmalige kunstenaars en intellectuelen. Op de vraag waarom een figuur als een koningin zich tot het communisme voelt aangetrokken, wordt nauwelijks ingegaan. Het raadsel of de paradox blijft voortbestaan⁴. Haar passie voor muziek, haar beleving van die ideale en abstracte klankwereld, kon wellicht een voedingsbodem zijn voor een maatschappijbeeld waarin het egalitaire ideaal lijkt verwezenlijkt. Maar ook hier weer houdt de auteur zich verre van zulke bespiegelingen, waarin cultuur en politiek door de verbeelding van de historicus zouden worden samengebracht.

De waarde van dit boek is ongetwijfeld te vinden in de grote rijkdom aan nieuwe feiten die de auteur heeft opgespoord. Interessante en vaak verrassende feiten, waardoor we heel wat meer te weten komen over de koningin en zij die haar levensweg kruisten. Dit werk is misschien nog het best te bestempelen als een kleurrijk *tableau vivant*. De diepere betekenis ervan lijkt te zitten in de talloze minutieuze details, in de bewuste opsomming van schijnbaar overvloedige data, namen, jaartallen of cijfers. Een van de kastelen waar de Wittelsbachs woonden, stond aan de Tegernsee, 'een relatief groot meer dat 6.500 meter lang, 2.500 meter breed en 72 meter diep is'. Voor sommigen zijn zulke opsommingen misschien te langdradig of breedvoerig, voor anderen kenmerken ze de diepgang van dit boek.

Willem Erauw

II. Histoire culturelle / Culturele geschiedenis

RAF DE BONT & TOM VERSCHAFFEL (DIR.)

«Het verderf van Parijs»

[Alfred Cauchie Reeks, 7]

Louvain, Universitaire pers Leuven, 2004, 324 p.

La Ville lumière inspire les hommes depuis des siècles. Pourtant, lorsqu'ils en parlent, leur discours nous apprend bien plus sur leurs propres désirs, peurs et fantasmes que sur la capitale française elle-même. Ce dernier ouvrage consacré aux représen-

³ Evrard Raskin verduidelijkt dit nog in een gesprek met Walter Pauli, in de boekenbijlage van *De Morgen*, 27.4.2005.

⁴ Cf. MARC REYNEBEAU in *De Standaard der Letteren*, 28.4.2005.

tations et à l'instrumentalisation de Paris nous apporte une preuve nouvelle de ce phénomène et, en cela, il répond aux ambitions de l'histoire culturelle, davantage intéressée à la vision des hommes sur le monde qu'aux faits eux-mêmes.

Si Paris est un personnage, c'est un androgyne. Comme le montrent les auteurs, tantôt femme, la ville hante les artistes au plus profond de leur intimité et les renvoie à leurs vieux démons, divisés qu'ils sont par leur conception bipolaire de la féminité, mère-sainte ou putain. Quand elle est homme, la métropole les questionne sur leur être au monde, leur rapport à la sphère publique. C'est alors leur identité nationale, sociale et politique qu'elle interroge. Il est symptomatique que l'ensemble des contributions de l'ouvrage se réfère à une bipolarité des allégories et symboles. Ces derniers réfléchissent un patrimoine européen commun qui fait de Paris le 'lieu de mémoire' par excellence, à la fois de la monarchie absolue, de la République et des révolutions. Il en découle la convocation de signifiants forts pour décrire la 'culture parisienne' : modernité, progrès, liberté, décadence, renaissance et cosmopolitisme, pour n'en citer que quelques-uns. Plus que des symboles, ces concepts constituent l'armature référentielle de l'Europe moderne. Annelien de Dijn montre combien, au XIXe siècle, la dialectique qui s'articule autour des notions de liberté et de vice informe toute la pensée de Tocqueville, de Chateaubriand ou encore de Madame de Staël.

Il eut été facile pour les auteurs de se perdre dans les topiques éculés des 'images' de Paris. Il n'en est rien, grâce à la diversité

des points de vues. On trouvera des études sur la perception de la France dans les Pays-Bas du sud de 1650 à 1750 (Ilja van Damme), sur la *pétroleuse* de la Commune dans l'opérette et la tragédie londonienne (Henk de Smaele), sur la littérature flamande et les rapports conflictuels de ses écrivains avec la "République des lettres" (Mary Kemperink), sur la hantise de la culture française (dangereusement "féminine") dans la littérature allemande du XVIIe et XVIIIe siècle (Anke Gilleir) ou encore sur la perception de Paris par les écrivains russes, tel Ivan Nazijvins (Wim Coudeneys) et belges, tel Seuphor (An Panhuysen). En filigrane de toutes ces contributions, apparaît le sentiment profondément ambivalent des observateurs à l'égard de la culture parisienne. Dans leur introduction, Tom Verschaffel et Raf De Bont épinglent l'exemple d'Auguste Vermeylen qui, dans son célèbre article "Vlaamse en Europese Beweging" (1900), plaide pour un dépassement d'un flamin-gantisme qui a tendance à se crispier, à l'inverse du cosmopolitisme qui imprègne les valeurs françaises. Néanmoins, Vermeylen ne peut s'empêcher de craindre que "*de Vlaming door de wind uit het zuiden wel eens zou kunnen omwaaien*" (p. 27), voyant dans la France une sorte de 'mur' qui masque le reste du monde. Et les auteurs de conclure que l'écrivain perçoit l'influence parisienne "*tegelijkertijd als inspiratiebron en bedreiging*" (p. 28).

La tension entre répulsion et attraction à l'égard du modèle d'outre-Quévrain se révèle également très présente dans les débats qui agitent les moralistes et penseurs catholiques, tiraillés par leur attachement à un pays qui arbore à la fois son statut de "fille aînée de l'Église", et le profil du

prototype de la séparation de l'Église et de l'État. Le problème est d'autant plus prégnant que le fort charisme des intellectuels catholiques français, tels Léon Bloy, Jacques Maritain et Emmanuel Mounier, fait du détour par la France un passage presque obligé. Dans une minutieuse étude, Rajesh Heynickx décrit les modalités d'adaptation du discours des maîtres du *renouveau catholique* par les intellectuels flamands. Un exemple peut-être plus remarquable encore de l'ambiguïté à l'égard de la capitale se révèle chez les régionalistes. Benoît Mihail analyse le phénomène pour le cas de la France flamande, dont les intellectuels doivent, pour se définir, affirmer leur singularité alors que pour exister, ils doivent "monter à Paris".

Dans tous ces cas, il s'agit de "distinguer pour exister". Le travail de fixation des 'caractères' s'avère plus méthodique à partir du XIXe siècle, lorsque la notion de 'race' devient un concept scientifique et envahit les discours identitaires. La 'race' française et/ou parisienne devient alors un atavisme qu'il faut évaluer pour mieux s'en défendre. Raf de Bont traque ce discours hygiéniste – essentiellement tenu par des médecins et scientifiques – à partir du XIXe siècle et décrit sa radicalisation dans l'Entre-deux-guerres, corollairement aux politiques natalistes. L'imaginaire médical déteint sur le champ culturel. Nele Bemong s'attache aux romans historiques belges qui, dès la seconde moitié du XIXe siècle, sont produits afin de contrer la 'peste' française. Liesbet Nys décortique, elle, cette peur de la contagion française en se basant essentiellement sur les critiques de films de la catholique flamande pro-hitlérienne Jeanne de Bruyn, de 1930 à 1944. L'article de Catherine Lanneau

examine la réception de Sartre en Belgique après la guerre. Désormais, c'est le Paris de Saint-Germain-des-Prés, incarné par l'existentialisme sartrien et le jazz, qui inquiète les gardiens de la morale. Personnification du snobisme pour certains, du pessimisme pour d'autres, on craint l'influence du philosophe sur la jeunesse.

La capacité de la Ville lumière à faire parler d'elle vient évidemment de la puissance géopolitique que la France a pu détenir diversement au cours de son histoire. Deux articles très stimulants montrent comment ce fut jadis la Rome antique et aujourd'hui les États-Unis qui informent les imaginaires. Dans les deux cas, des stéréotypes très semblables à ceux accolés à Paris se décèlent.

La question de l'image de Paris aurait pu évidemment être posée à bien des entités géographiques (les pays et régions de langue française dits 'périphériques' par exemple), politiques et sociales. Par ailleurs, la pérennité de la vieille idée de l'antagonisme entre l'Orient et l'Occident, entre le monde germanique et le monde latin – dont Paris serait la capitale –, dans les discours nationalistes actuels aurait certainement mérité d'être explorée. On ne peut toutefois reprocher aux auteurs de n'avoir pas couvert un champ d'investigation infini. Cependant, l'absence de Paris comme lieu d'énonciation trouble quelque peu. Comment la ville, ses habitants et ses administrateurs construisent-ils leur identité à partir de regards extérieurs aussi multiples ? L'historien français Christophe Prochasson a posé les premiers jalons d'une réponse à cette question dans son livre *Paris 1900. Essai d'histoire cultu-*

relle (Calman-Lévi, 1999). Mais l'enquête gagnerait à être enrichie par une analyse de type comparatiste telle que celle proposée ici. Le sujet d'un prochain livre ?

Cécile Vanderpelen-Diagre

THIERRY SCAILLET & FRANÇOISE ROSART (DIR.)

«Scoutisme et guidisme en Belgique et en France. Regards croisés sur l'histoire d'un mouvement de jeunesse»

Louvain-la-Neuve, Bruylant/Academia, 2004, 277 p.

L'ouvrage est le fruit d'un colloque organisé en octobre 2002 à l'UCL par les Archives du monde catholique (ARCA) et l'Association 1907 – Réseau interdisciplinaire de recherches sur le scoutisme et les mouvements de jeunesse –, de Paris. Son objectif est de contribuer à combler le vide historiographique sur le sujet, poursuivant ainsi le travail entamé dans une étude précédente sur les mouvements de jeunesse catholiques en Belgique⁵, et en même temps de stimuler la recherche par la mise en perspective de deux types d'approches aux potentialités prometteuses. Le premier vise à mieux cerner l'identité du mouvement par l'analyse de la personnalité de ses dirigeants ou de ses opposants, replacés dans un large contexte idéologique ou géopolitique. L'accent est surtout mis sur les jeux d'influence réciproques entre la France et la Belgique. Un second axe, à nos yeux particulièrement stimulant et approprié au scoutisme, cherche à démonter le discours et les rites du mouvement pour en découvrir les ressorts profonds.

Concrètement, le livre débute par un article du Français Jean-Jacques Gauthé centré

sur les difficultés rencontrées à l'origine par le scoutisme pour se faire admettre par le monde catholique en France et en Belgique, les opposants des deux pays trouvant chez le voisin des arguments étayant leur contestation. À l'appui d'une riche documentation, l'auteur souligne bien le rôle central des milieux conservateurs ultramontains dans cette campagne de dénigrement de ce qui leur apparaît comme une invention protestante et franc-maçonne. Il fait aussi remarquer à juste titre l'influence des responsables des patronages qui craignent le développement d'un mouvement concurrent. Mais si la contribution apporte bien des éléments d'explication quant aux raisons de la résistance manifestée, elle est par contre peu loquace sur les motifs de son extinction au lendemain de la Première Guerre mondiale.

Dans un second article, les Belges Geneviève Iweins d'Eeckhoutte et Sophie Wittemans décryptent le rôle semble-t-il majeur joué dans le développement du guidisme en Belgique par une religieuse française établie à Bruxelles, mère Hélène de Saint-Genest. Si la démonstration quant à sa place centrale dans le mouvement paraît convaincante, on regrettera tout de même que les auteurs n'aient pas fourni plus d'éléments d'information et de réflexion sur l'empreinte idéologique laissée par cette "éminence grise".

À mi-chemin entre l'étude scientifique et le témoignage, la contribution de la spécialiste du guidisme en France, Marie-Thérèse Cheroutre, aborde une période

5 FRANÇOISE ROSART & THIERRY SCAILLET (dir.), *Entre jeux et enjeux. Mouvements de jeunesse catholiques en Belgique 1910-1940*, Louvain-la-Neuve, Bruylant/Academia, 2002. L'ouvrage contient deux articles sur le scoutisme et un sur le guidisme.

encore peu étudiée – les années 60 – et une problématique intéressante – l’adaptation à la mondialisation du guidisme catholique par la voie de l’institutionnalisation. Mais sans doute trop soucieuse de ne pas fournir une version partisane d’une histoire dont elle fut un des acteurs principaux, l’auteur s’en tient à un récit assez superficiel où effleurent à peine les personnalités que l’on sent pourtant contrastées des différents protagonistes, et, par-delà, les diverses idéologies sous-jacentes.

L’article du Français Nicolas Palluau fait quelque peu office de transition entre les deux parties de l’ouvrage puisqu’il traite à la fois d’une personnalité influente du scoutisme neutre en Belgique et en France dans les premiers temps de l’organisation, l’illustrateur Jean Droit, mais aussi à travers ses dessins, des fondements du mouvement. Cette oscillation quasi permanente entre aspects biographiques, idéologiques et esthétiques rend d’ailleurs le texte un peu décousu et prive le lecteur d’un fil conducteur solide dans un essai au langage parfois hermétique pour les non-initiés à la problématique scout.

Avec l’article de Jean Pirotte consacré à l’expression artistique dans le scoutisme catholique en Belgique francophone, l’ouvrage bascule définitivement dans l’analyse des modes de transmission de l’idéologie du mouvement. Dans une démonstration convaincante, l’auteur, qui est à la base de l’élan historiographique récent en faveur du scoutisme dans notre pays, montre combien les formes variées de l’esthétique scout concourent à réconcilier jeunesse et christianisme dans la mise au point d’un système éducatif englobant. La force et le succès du mouvement tiennent indubita-

blement à ce que ce système est adapté à l’idéologie dominante tout en manifestant des innovations qui lui permettent de ne pas se scléroser et de demeurer attractif pour les nouvelles générations de jeunes. On regrettera cependant que Jean Pirotte n’ait pas vraiment cherché à renouveler, par exemple par une étude comparative avec un pays ou une région voisine, une analyse qu’il avait déjà développée en 2001 dans nos *Cahiers d’histoire du temps présent*.

Inscrite dans le même courant de recherche que la précédente, la contribution du jeune historien belge Thierry Scaillet sur l’uniforme dans le scoutisme français et belge entre 1919 et 1939 met bien en exergue l’ingéniosité du mouvement à faire de cet élément vestimentaire un instrument d’identification, d’intériorisation, d’auto-éducation, d’émulation et de ritualisation. On appréciera aussi les quelques pages consacrées à l’uniforme comme reflet des différences sociales et de l’évolution idéologique de la société dans les années 30, même si assurément ces aspects mériteraient d’être encore davantage développés. Enfin, l’article du jeune romaniste belge Laurent Déom traitant de l’héroïsation dans les romans scouts témoigne de l’intérêt de recourir aux sciences humaines sœurs pour mieux décrypter les mécanismes à l’œuvre dans les diverses expressions du scoutisme.

Les divers thèmes évoqués sont repris et mis en perspective dans une conclusion élaborée avec brio par Jean Pirotte. Ce dernier replace bien le scoutisme dans le flot d’initiatives prises depuis le 18e siècle pour ‘pédagogiser’ la société, mais il insiste également à juste titre sur l’originalité de

la démarche scout, dont le but est aussi de rénover la société en suscitant un enthousiasme créatif parmi la jeunesse, intention dont témoigne notamment le choix de l'éducation du jeune par le jeune. Selon l'auteur, la force et la richesse de ce mouvement élaboré sur des bases intuitives tiennent d'ailleurs à l'harmonisation de valeurs contraires en apparence, comme le souligne le succès d'une construction symbolique à la fois novatrice et archaïsante. Pirotte note encore que les systèmes de pensée ambiants, conscients de l'intérêt d'une telle démarche, investissent très tôt le scoutisme. C'est notamment le cas du catholicisme qui en fait un instrument de reconquête de la société. Ceci dit, l'objet forgé concourt aussi par sa dynamique propre à faire évoluer les mentalités catholiques, par exemple en contribuant à réconcilier nature et grâce, souvent opposées dans la tradition chrétienne.

Lucide, l'auteur pointe enfin les carences d'une histoire encore inachevée. Il souligne à juste titre qu'il est désormais nécessaire de passer des principes et des cadres au niveau des expériences vécues sur le terrain. Il note encore qu'il faudrait également se pencher sur l'évolution du scoutisme pendant les dernières décennies du 20e siècle. Nous ajouterons que les traits esquissés se rapportent surtout à la sphère catholique et que la Belgique évoquée se limite à Bruxelles et à la Wallonie. Enfin, nous regretterons que les différentes contributions aient relativement peu pris en considération le contexte socio-politique qui a entouré et en partie conditionné le développement du scoutisme dans nos pays, tout en contribuant certainement à lui donner des contours spécifiques. L'excellent aperçu heuristique et la riche

bibliographie relatives à la Belgique reprises en fin de volume aideront à n'en pas douter à combler les lacunes d'une historiographie que l'ouvrage, par la richesse de ses approches et la qualité de ses démonstrations, concourt déjà à réduire.

Fabrice Maerten

III. Politieke geschiedenis / Histoire politique

HELMUT GAUS

«Opgang en verval van extreem-rechts. Bijdrage tot de studie van politieke cycli»

[Jan Dhondt Cahiers 1]

Gent, Jan Dhondt Stichting vzw/Academia Press, 2004, 86 p.

Van de Gentse hoogleraar Helmut Gaus is geweten dat hij een 'cyclische' geschiedenisvisie aanhangt. De sociale, economische en culturele geschiedenis ontwikkelt zich dan volgens haast mathematisch berekenbare golven die aan de toekomst een grote mate van voorspelbaarheid geven. Daarnaast is Gaus aanhanger van de theorie dat historische verschijnselen te verklaren zijn vanuit de collectieve psychologie. Beide invalshoeken gebruikt hij nu om een verklaring te zoeken voor het succes van 'extreem-rechts', zowel vroeger als nu. Zijn uitgangspunt is de vraag hoe dit verschijnsel door de overheid en door de 'democratische' publieke opinie bestreden kan worden. Zijn de strategieën die tot dusver zijn aangewend effectief in de bestrijding en hebben ze een bijdrage kunnen leveren aan het verkleinen van de sociale voedingsbodem? Gaus denkt van niet, omdat ze voorbij gaan aan de historische context, aan de 'tijdsgeest' waaruit het rechtse extremisme

in al zijn gedaanten is voortgekomen. Gaus' essay verscheen vorig jaar in een nieuwe reeks van de Gentse Jan Dhondt Stichting. De reeks stelt zich tot doel om "de kritische studie van de hedendaagse geschiedenis te bevorderen" en vervolgens "vanuit een bijzondere aandacht voor recurrente problemen bij te dragen tot een beter begrip van maatschappelijke processen". Dat laatste is niet zonder belang. Geschiedenis wordt opgevat als een instrument dat licht moet werpen op actuele maatschappelijke problemen. Hoe kan dit beter dan aan de geschiedenis toekomstvoorspellende waarde toe te dichtten? En dat kan alleen maar door in het verleden mechanismen te ontdekken die ook in de toekomst werkzaam zouden zijn.

In dit essay over 'opkomst en verval van extreem-rechts' komen twee stellingen samen. De eerste is de aanname dat aan politiek gedrag en opvattingen bepaalde collectieve psychologische disposities ten grondslag liggen. In dit geval gaat het, kort gesteld, om de 'autoritaire persoonlijkheid'. Daarbij gaat het om een reeks van persoonlijkheidskenmerken die moeten verklaren waarom extreem-rechtse denkbeelden populair zijn in bepaalde historische omstandigheden, waarbij niet steeds duidelijk is of het nu om de aanhangers dan wel om leidinggevende figuren gaat. Het 'vermoeden van een autoritair syndroom' – waarbij impliciet wordt uitgedrukt hoe tentatief van aard dit verklaringsmodel in feite wel is – wordt gebruikt om er de aantrekkingskracht van extreem-rechtse, antisemitische of xenofobe denkbeelden in de geschiedenis mee te verklaren. Angst en onzekerheid zijn daarbij de belangrijkste parameters. Politieke fenomenen, opvattingen en het succes die ze hebben bij een

breder publiek, vinden hun oorsprong dus in de massapsychologie.

Een tweede stelling is die van de cyclische bewegingen die zich in de geschiedenis voordoen, beter bekend als de lange termijngolven van Kondratieff. Wat in de economische ontwikkeling sinds de Franse revolutie wordt vastgesteld, blijkt dus ook te kunnen dienen als een periodiserings-schema dat voor alle terreinen van de geschiedenis geldt. Helmut Gaus brengt beide stellingen met elkaar in verbinding, in zoverre hij het 'autoritair syndroom' als een 'recurrent verschijnsel' opvat dat zich gelijktijdig met de dieptepunten in de Kondratieff-curve voordoet. Het succes van 'extreem-rechts' is af te leiden uit de mate waarin het 'autoritair syndroom' overheersend is. Dat laatste komt sterk op de voorgrond in periodes waarin de sociaal-economische ontwikkeling een neerwaartse beweging kent. Een opwaartse beweging doet het belang van het 'autoritaire syndroom' afnemen en maakt extreem-rechts minder attractief. Dalfasen in de Kondratieff-curve vallen samen met hoogtepunten van extreem-rechtse activiteiten en denkbeelden: rond 1890, rond 1930 en ten slotte rond 1990. Politieke fenomenen, als de uitdrukking van collectief gedrag, worden dus net als economische ontwikkelingen bij voorbaat cyclische en daarom voorspelbare verschijnselen.

Helmut Gaus' visie op de opkomst en de ondergang van 'extreem-rechts' is glashelder. Zijn vertoog toont de bekoring van de eenvoud. Maar de uitgangspunten zijn tot op de draad versleten en overtuigen enkel de reeds overtuigden. Zijn redeneerkunde staat dan ook vrij geïsoleerd in het empirische onderzoek naar extreem-

rechts, zowel van historici als van andere sociale wetenschappers. Van de internationale literatuur over dit onderwerp sijpelt maar weinig door in zijn werk. Zijn cyclische geschiedbeschouwing moet de auteur hier en daar noodzakelijk corrigeren onder verwijzing naar voorbeelden die zich niet in dit keurslijf laten dringen, maar het denkkader als zodanig blijft in zijn geheel overeind. Gaus werkt met een aantal opvallend essentialistische kenmerken van 'extreem-rechts' die dan ook allemaal aan het interbellum zijn ontleend (irrationisme, gewelddadigheid, nationalisme, leidersbeginsel, totalitarisme), maar die op de dag van vandaag weinig of geen betekenis meer hebben. Over 'extreem-rechts' wordt zo ongenueanceerd gedacht en het wordt met zulke statische begrippen omschreven, dat men zich de vraag moet stellen of Gaus een essay dan wel een pamflet heeft willen schrijven. De lezer komt niet te weten dat hierover al boekenkasten vol zijn geschreven. Gaus gaat, ondanks de pretenties van het tegendeel, volledig a-historisch te werk. Met transformaties en gedaanteveranderingen van extreem-rechts wordt geen rekening gehouden, tenzij 'extreem-rechts' een soort taalkundig sjabloon is waarin verschillende historische verschijnselen met een onduidelijke overeenkomst worden samengebracht. Ernst Nolte's benadering destijds van het fascisme als een uitdrukkingwijze van een bepaalde historische episode – *der Faschismus in seiner Epoche* – overtuigt nog meer dan de economische golven van Kondratieff toegepast op het vage fenomeen van het cultuurpessimisme.

Helmut Gaus houdt geen of weinig rekening met de veranderingen van extreem-

rechts en de opkomst van nieuwe sociaal-culturele en politieke verschijnselen, zoals populisme en andere vormen van moderniteitskritiek, bijvoorbeeld fundamentalisme of terrorisme. Deze passen niet in zijn cyclisch-deterministisch geschiedenisbeeld. De vele nieuwe en meestal *onvoorspelbare* gezichten van deze verschijnselen ontgaan hem of passen niet in een vooropgezet concept. Voor de analyse van de aantrekkingskracht en de methodes om die eventueel te bestrijden heeft dit zwaarwegende gevolgen. Gaus schrijft: "Het verder bestaan van extreem-rechts hangt (...) niet wezenlijk af van de bestrijdingsstrategieën die zijn ontwikkeld omdat deze bijna geen impact hebben op de onderliggende onzekerheid en angst, met uitzondering misschien van de veroordelingen door de overheid. Het wordt daarentegen gedetermineerd door het geleidelijk wegebben van die onzekerheid en angst in de erop volgende stijgende lange golf, concreet in de jaren die nu voor ons liggen. De extreem-rechtse partijen zelf voelen ook wel het dalen van hun traditionele draagvlakken aan..." (p. 82). Een geruststellende gedachte die weerom de charme van de eenvoud uitstraalt. Enkel voor wie in *Mumbo Jumbo History* gelooft, moet dit geloofwaardig en overtuigend klinken. Om het stormachtige en vaak onverwachte succes van het populisme van vandaag in vele ons omringende landen – een fenomeen met een meervoudige januskop dat zich moeilijk op één noemer laat brengen – of de bloedige uitpattingen van terrorisme of religieus geïnspireerd fundamentalisme te begrijpen, is dit boekje aanzienlijk minder bruikbaar.

Georgi Verbeek

CHANTAL KESTELOOT

«Au nom de la Wallonie et de Bruxelles français. Les origines du FDF»

Bruxelles, Complexe/CEGES, 2004, 376 p.

Ongeveer 30 jaar geleden schreef Aristide Zolberg het artikel *The making of Flemings and Walloons : Belgium 1830-1914*. De bijdrage verscheen in de *Journal of Interdisciplinary History*⁶, maar kreeg niet de aandacht die het verdiende. Eerst veel later zou het constructivistische model met betrekking tot nationale identificatie en natievorming het paradigma bij uitstek worden. Identificaties waren dynamisch en veranderlijk in plaats van statisch en als het ware aangeboren zoals de essentialistische school het stelde. Om dat laatste met een Vlaams voorbeeld te illustreren : “Wees Vlaming dien God Vlaming schiep”. Volgens de constructivistische visie daarentegen hadden nationale elites via onderwijs, legerdienst, massamedia... een collectieve identificatie aangebracht, daartoe het verleden heruitvindend en herinterpreterend, symbolen recupererend en wisselend invullend. Meestal gebeurde dat echter niet op een willekeurige wijze en speelden protonationale factoren een belangrijke rol. Van belang was ook hoe daarop ‘van onderuit’ werd gereageerd.

Wat de geschiedschrijving van de Vlaamse beweging betreft, is het constructivistische model vrij algemeen aanvaard. Aan Franstalige kant is meer discussie, zeker sinds de

publicatie van de *Encyclopédie du Mouvement wallon* in 2000-2001. Daarin zou te veel het beeld worden bevestigd van een etnisch Vlaanderen tegenover een civiel Wallonië, van een Waals staatsburgerlijk regionalisme tegenover een Vlaams etnisch nationalisme⁷. Chantal Kesteloot liet zich in die discussie niet onbetuigd en beheerst de theorievorming rond natievorming en nationalisme. Ze is ook voor een Nederlandstalig publiek geen onbekende, o.m. omdat zij in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* uit 1998 het lemma “Waalse Beweging” behandelde⁸.

Het was dus uitkijken naar de publicatie van haar proefschrift, in 2001 verdedigd aan de ULB. Dat is nu gebeurd, onder de titel *Au nom de la Wallonie et de Bruxelles français. Les origines du FDF*. De titel geeft perfect de inhoud van dit uitstekend boek weer. In essentie gaat het om de wijze waarop die nieuwe Brusselse Franstalige identiteitspartij, het in 1964 opgerichte *Front démocratique des Bruxellois de langue française*, erin slaagde de krachten te bundelen van zowel het francofone Brusselse establishment als de Brusselse tak van de Waalse beweging. Daartoe ruilde de Brusselse tak van de Waalse beweging, “*Wallons en exil*”, etnische solidariteit in voor taalsolidariteit. De auteur analyseert dat proces in zes hoofdstukken : *Avant 1914 : la mise en place du décor*; *Liberté linguistique – Derniers espoirs (1919-1929)*;

6 ARISTIDE ZOLBERG, “The making of Flemings and Walloons : Belgium 1830-1914”, in *The Journal of Interdisciplinary History*, V, n° 2, 1974, p. 179-235.

7 MAARTEN VAN GINDERACHTER, “L'introuvable opposition entre le régionalisme citoyen wallon et le nationalisme ethnique flamand. À propos de l'*Encyclopédie du Mouvement wallon*”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 13/14, 2004, p. 67-96.

8 CHANTAL KESTELOOT, “Waalse beweging”, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 3.635-3.651.

La fin des illusions (1929-1940); La Seconde Guerre mondiale : l'affirmation wallonne; Un mouvement sous étroite surveillance (1944-1960); L'émancipation (1960-1965). De einddatum 1965 is de eerste participatie van het FDF aan verkiezingen. Daarna volgen nog sterk onderbouwde conclusies rond een aantal krachtlijnen en vraagstellingen.

Voor de eerste keer werd de Waalse beweging in haar complexiteit op een scherpzinnige wijze onderzocht: de relaties tussen de Vlaamse tak, de Brusselse tak en de Waalse tak van de Waalse beweging, en hoe uiteindelijk alleen deze laatste tak overbleef. Het vernieuwende van Chantal Kesteloots onderzoeksresultaten zit niet zozeer in het loslaten van de Vlaamse tak naar aanleiding van de taalwetgeving van de jaren 1930: de optie van de Waalse politieke elite voor “*le droit du sol*” en de weigering om taalminderheden te erkennen uit schrik voor de Vlaamse katholieke taaleilanden in Wallonië, het discours rond de “*âme wallonne*” als legitimering voor een etnische geslotenheid. Wel is er Kesteloots meesterlijke analyse van de relaties tussen de Waalse en de Brusselse tak van de Waalse beweging, tegen een wijzigende achtergrond en met als andere actoren de Brusselse francofonie en de Vlaamse beweging. Terecht wijst Kesteloot erop dat de “*âme wallonne*” nauw aansluit bij het romantisch nationalisme en essentialisme van Johann Gottfried von Herder, met name de aangeboren specificiteit van elk volk via de taal. In die zin kan de “*âme wallonne*” ook worden gezien als de tegenhanger van wat lange tijd de slogan van de Vlaamse beweging is geweest, met name ‘De taal is gans het volk’. Aan Waalse kant werd opgelegde

tweetaligheid dan ook gezien als een vorm van denationalisering en verbasering. Zoals François Bovesse het in 1928 formuleerde: “*Merci ! Non merci ! Nous ne voulons pas du bilinguisme. Nous entendons en préserver notre race. Nous voulons rester obstinément nous-mêmes*” (p. 63).

De vorming van de Brusselse tak van de Waalse beweging vertoont kenmerken die eigen zijn aan elke grootschalige migratie. Vele duizenden Walen (over de hele periode op ongeveer 8.000 à 12.000 geschat), die om professionele redenen naar Brussel waren uitgeweken, wilden in Brussel vasthouden aan hun Waalse afkomst, bleven zich in de eerste plaats Waal voelen en beschouwden zichzelf als Walen in ballingschap. Geconfronteerd met de vervreemding van de hoofdstad verenigden zij zich, op zoek naar geborgenheid, in culturele regionale kringen. Tevens herdachten zij hun afkomst via symbolen: de cultus van “*la petite patrie*”, met o.m. de viering van het *Fête de la Wallonie* en een hommage aan de “*Terre wallonne*”. Hoewel organisatorisch gescheiden, vormden zij ook een voedingsbodem voor de publiek agerende *Ligues*. Die *Ligues* hadden hun vijand gevonden in de Vlaamse beweging die de eerste taalwetten afdwong, waardoor de culturele hegemonie van het Frans werd aangetast en vooral het taalmonopolie inzake jobs. Het was dus niet verwonderlijk dat de Waalse beweging in Vlaanderen en in Brussel ontstond, om later Luik als centrum te krijgen. Dat zou aanleiding geven tot een zeer lange concurrentiestrijd over het leiderschap en over de oriëntering van de Waalse beweging.

Bij de Waalse tak zou zich, in de woorden van Chantal Kesteloot, een “*bruxello-*

phobie” ontwikkelen : Brussel gezien als “*une cité sans âme, une ville bâtarde... pas d’identité.... cité des métiers*”. Brussel was verdacht omwille van zijn centraliserende functie, zijn *âme belge*-unitarisme en zijn verbasterende tweetaligheid. Later, bij de neergang van de Waalse industrie, kwam daar de aansprakelijkheid bij van de in Brussel gevestigde *haute finance*, evenals de politieke verantwoordelijkheid van “*l’État belgo-flamand*”. In de Waalse congressen vertoonden zich dan ook reeds vrij vroeg spanningen. Moest Wallonië zich in de eerste plaats bekommeren om de belangen van alle francofonen in België of om de belangen van Wallonië zelf ? Zo lang mogelijk probeerde men alle belangen te vrijwaren. De historische keuze gebeurde echter in 1929-1932. Eerst en vooral in de nationale arbeidersbewegingen (wat de auteur qua theorievorming iets meer had kunnen belichten). Toen voltrok zich snel de evolutie van een Franstalig België naar een ééntalig regionalisme. Dat had drie verregaande effecten : de vastgestelde ééntaligheid van Wallonië, die voortaan ook diende als ruimtelijk referentiekader; het opgeven van de Vlaamse tak “*donnant dominant*”; het voor het hoofd stoten van de Brusselse tak omdat in Brussel zowel qua bestuur als qua onderwijs tweetaligheids-criteria waren aanvaard. Wat het bestuur betrof, ging het niet zozeer om de ministeries (tweetaligheid van de dienst, maar ééntaligheid van de ambtenaren), dan wel om de Brusselse gemeenten. De toepassing van de taalwetten liet in Brussel echter veel te wensen over, o.m. omdat de gemeenten in handen van een francofone politieke klasse waren en de francofone bureaucratieën in de ministeries aan *in-fighting* deden. Al bij al bleef de reactie dus beperkt.

De auteur besteedt veel aandacht aan al de organisatievormen die in Brussel tot stand kwamen : aan hun evolutie; aan het profiel van hun aanhang (witteboordenmilitanten, zoals bij de Vlaamse beweging), als een essentieel stedelijke beweging; aan het permanente gebrek aan mobiliseringskracht (weinig greep op de politieke partijen via voorkeurstemmen en mislukking van aparte Waalse lijsten) en dat zowel om externe als interne redenen. Nog moeilijker werd het voor de Brusselse tak toen bij de Waalse tak – vanuit de minoriseringsvrees – de idee van federalisme aan kracht won: met twee dan of met drie ? En Brussel mocht in die dynamiek geen obstakel vormen.

“*Une oasis wallonne en terre bruxelloise*” is een van de ondertitels (p. 51). Het geeft goed de situatie weer. Identificaties voltrekken zich op basis van “*nous et les autres*”. De anderen waren op dat moment zowel de Vlamingen als de francofonen. Met die laatsten hadden de Brusselse Walen wel de taalgrievens gemeen, maar niet het gevoelsmatige Waal-zijn en dat was wat zij wilden blijven : “*des Wallons ... de Bruxelles*”. Dat verklaart hun hoop op een doorgedreven verfransing van Brussel. Kon het geen Waalse stad zijn, dan toch een verlengstuk van Wallonië. Bovendien was tweetaligheid dan niet meer aan de orde. Ter verdediging rekenden de Brusselse Walen op de grote broer uit Wallonië. De retoriek was : viel het eerste front Vlaanderen, daarna het tweede front Brussel, dan stond Wallonië hetzelfde lot te wachten. De resultaten vielen dus tegen. In de kritiek op de taalwetgeving van 1932 m.b.t. Brussel zat een zekere logica. Waarom moesten de Walen in Brussel Nederlands leren en in Wallonië

niet? Waarom konden zij niet zoals in Wallonië als ééntalige burgers leven? Daarna stelde zich de vraag welk statuut Brussel in geval van federalisering moest krijgen. Was er sprake van een aparte Brusselse identiteit? Of ging het om een Vlaamse en een Waalse subnationaliteit als migranten of afstammelingen van migranten? De auteur gaat uitgebreid op de geformuleerde ontwerpen in, de belangenbehartiging erachter en de spanningen er rond, vooral tussen Brussel en Luik.

Uiteindelijk zou André Renard in november 1961 mee zijn gewicht in de schaal werpen: federalisering met drie, de dringende nood aan een Brusselse beweging voor federalisme waarmee hij kon samenwerken en wat de verdwijning van het wallingantisme in de hoofdstad impliceerde. Voorafgaand was er de koningskwestie geweest en de winterstaking van 1960-1961, met als gevolg dat voor het eerst de Waalse beweging een soort massafase kende. Daarnaast waren er de Vlaamse marsen op Brussel in 1961 en 1962, vervolgens de wetgeving van Hertoginnedal in 1963, waardoor de francophonie zich voor het eerst echt bedreigd voelde. In tegenstelling tot 1932 werd het die keer ernst met de toepassing van de taalwetgeving, zowel in de ministeries als in de Brusselse gemeenten, terwijl de grenzen van de Brusselse agglomeratie werden vastgelegd. Het tweetalige karakter van de hoofdstad werd dus hard gemaakt. Dat verontrustte de Brusselse francophonie ditmaal ten zeerste, terwijl de Brusselse Walen evolueerden tot Brusselaars van Waalse origine en zich identitair dus bijstuurden: de overgang van etnische solidariteit naar taalsolidariteit. Dat vergemakkelijkte de toenadering tot de nieuwe bondgenoten: francophone

unitaristen bevreesd voor federalisme en inwoners van de Brusselse periferie. Er was dus een gemeenschappelijk Franstalig bewustzijn gegroeid. Enerzijds voelde men de druk vanuit Vlaanderen, anderzijds vond men dat de Franstalige politici het lieten afweten. (Meer aandacht had de auteur kunnen besteden aan het integratieproces van de BSP vanaf 1961). De weg was nu vrij voor een Franstalige identiteitspartij, opgericht op 11 mei 1964: het *Front démocratique des Bruxellois de langue française*.

Chantal Kesteloot heeft ook veel oog voor de wij-zij tegenstelling in de opbouw van een identificatie, de evolutie in dat vijandbeeld en de uitgroei ervan tot een collectief stereotype. Tegenover de Vlaamse eisen werd eerst de cultus van 1830 gesteld, waarbij de Vlaamse beweging de plaats van Willem I innam. Na de collaboratie tijdens de Eerste Wereldoorlog en de Tweede Wereldoorlog volgde de stigmatisering van de hele Vlaamse beweging en bij uitbreiding soms zelfs tot Vlaanderen, geïdentificeerd met landverraad en collaboratie. Dat stond in tegenstelling tot het Wallonië van het verzet en "*l'esprit, francophone et libre, de Bruxelles*" (p. 297). De negatieve beeldvorming van de Vlaamse beweging als een beweging van extreem-rechts was zelfs zodanig geïnterioriseerd dat de Walen en francofonen van Brussel er tijdens de Vlaamse marsen van 1961 en 1962 diep van overtuigd waren dat alle defilerende Vlamingen nazi's waren (p. 295).

Chantal Kesteloot heeft op een zeer verhelderende wijze al die identitaire mechanismen blootgelegd en percepties alsook retoriek gedeconstrueerd. Zelf geeft ze verdere velden van onderzoek

aan. Intussen heeft Jan Fransen met zijn doctoraal proefschrift aan de VUB in 2002, *Feestdagen en nationaliteiten : een constructivistisch onderzoek naar de vorming en legitimering van Vlaamse, Waalse, Franstalige en Brusselse identiteiten in Brussel 1945-1993*, voor een waardig vervolg gezorgd.

Harry Van Velthoven

JOOST VAESEN

«Tussen Scylla en Charybdis. De Belgische militaire politiek en de economische crisis 1930-1936»

[Bijdragen 36]

Brussel, Koninklijk Legermuseum, 2003, 273 p.

In dit boek, een herwerkte licentiaatsverhandeling, wordt de impact van de economische crisis van de jaren dertig op de militaire politiek en op het Belgisch leger in kaart gebracht. De slagkracht van de strijdkrachten moest worden verhoogd omdat de internationale spanningen toenamen, terwijl de economische crisis de budgettaire ruimte van de staat beperkte. Hoeveel middelen werden uitgetrokken en de uiteindelijke bestemming was de uitkomst van een krachtenspel waarbij de politiek (parlement, regering, politieke partijen, Koning), de legertop (met de strijd tussen de wapens en tussen strategische opvattingen van topgeneraals), de publieke opinie en de economische conjunctuur op elkaar inwerkten.

Dit krachtenveld wordt in zeven hoofdstukken in kaart gebracht. De politieke en militaire componenten krijgen veel aandacht. Joost Vaesen komt tot het besluit dat de legertop er betrekkelijk goed in slaagde middelen naar zich toe te trekken en het militair apparaat tot op zekere hoogte kon moderniseren. Het accent lag op infra-

structuur en materieel ('*hardware*'), terwijl op de omkadering en voorzieningen voor de troepen ('*software*') bespaard werd. Binnen die '*hardware*' ging meer geld naar versterkingen dan naar bewapening, of in economische termen, eerder naar openbare werken dan naar metaalconstructie. Die optie vloeiende voort uit een compromis waarin zowel militairen als politici een rol speelden. De initiële keuze voor een verdediging met een veldleger dat zich kon terugtrokken achter strategische posities werd onder invloed van de liberale minister van Landverdediging Albert Devèze, enigszins geamendeerd: onder druk van de Waalse publieke opinie werd ook geïnvesteerd in de grensverdediging. Globaal genomen echter leidde dit ertoe dat het economische accent bleef liggen op openbare werken.

De legertop gaf blijk van politiek inzicht door de defensiebehoeften te koppelen aan de openbare werken en het argument van werkgelegenheid veelvuldig uit te spelen. De Belgische Werkliedenpartij (BWP) was hierbij merkwaardig genoeg niet altijd een bondgenoot. In 1930 bijvoorbeeld lag de legertop onder vuur van de socialistische pers: de militaire uitgaven, o.m. voor versterkingen verergerden de crisis omdat ze het staatsbudget te erg belastten. Economische argumenten werden ook gebruikt in de strijd tussen de generaals om hun strategische visies door te drukken: de ene generaal verweet de andere dat zijn plannen onuitvoerbaar waren vanwege de hoge kostprijs.

Niettemin kon het Belgisch leger de essentiële middelen binnenhalen, ook al moesten offers worden gebracht op het vlak van de opleiding, bezoldiging en

meer sociale initiatieven zoals het eigen onderwijsnet van het leger. Joost Vaesen nuanceert dan ook de stelling dat het Belgisch leger 'een oorlog achter was' en helemaal niet of verkeerd op de strijd was voorbereid.

Dit boek is een interessante bijdrage tot de economische geschiedschrijving van het interbellum, omdat het beperkt doordringen van nieuwe ('keynesiaanse') economische opvattingen erdoor wordt bevestigd en het pragmatisme van de Belgische politiek goed tot uiting komt. Van een economische doctrine was bij het Belgisch leger immers geen sprake evenmin als van een integratie van economische overwegingen in de strategische concepten. Het lijkt erop dat de generaals eerder naar economische argumenten zochten om hun plannen 'verkocht' te krijgen en dat politieke allianties een doorslaggevende rol speelden.

Toch kan de vraag worden gesteld of structurele factoren niet meer bepalend waren dan dit boek laat uitschijnen. Een bunker bouwen kostte bijvoorbeeld 60.000 (oude) Belgische franken, de bijhorende 2 machinegeweren 20.000 (oude) Belgische franken. Wapens waren dus relatief veel duurder dan versterkingen. Heeft dat niet bijgedragen tot de grotere uitgaven voor versterkingen, die niet alleen makkelijker politiek te verkopen waren omdat ze de opinie geruststelden, maar ook omdat ze goedkoper waren? Bovendien vroeg de ontwikkeling van wapensystemen een lange voorbereidingsduur, zodat het werkgelegenheidsargument moeilijker kon worden gebruikt. Speelt de structuur van de Belgische industrie, die weinig gespecialiseerd was in de bouw van

(vracht)wagens, geen rol in de geringe aandacht die tanks en motorisering genoten? Op de verhouding tussen industrie en defensie had iets dieper mogen worden ingegaan.

De studie van Joost Vaesen is goed gedocumenteerd. Hij gebruikt behalve archieven ook klassieke politieke bronnen (parlementaire handelingen en documenten, begrotingen, verslagen van de minister-raad) en weet er heel veel uit te halen. Uit de internationale literatuur werd ruim geput. Deze ongetwijfeld door velen als 'saaï' aangevoelde thematiek wordt op een klare, duidelijke en synthetische manier uitgelegd, ook voor wie niet zo vertrouwd is met economische en militaire geschiedenis. Dat is een niet geringe verdienste: de auteur heeft zich immers door moeilijke bronnen van technisch financiële aard moeten worstelen. Minpunt is een bijwijlen stroef taalgebruik. Het gaat hier om een basisstudie die nieuwe onderzoeksperspectieven opent.

Dirk Luyten

IV. Histoire sociale / Sociale geschiedenis

ACV-KEMPEN

**«De optimisten hebben de wereld. Frans Masereel
en de christelijke arbeidersbeweging»**

Berchem, EPO, 2005, 102 p.

Frans Masereel, de meester van wit en zwart, wist op een heel eigen wijze uitdrukking te geven aan de menselijke passies en de tegenstellingen van zijn tijd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog schaarde hij zich in het kamp van de pacifisten

en sindsdien maakt een humanistisch, sociaal ideaal het wezenskenmerk uit van zijn houtsneden en schilderijen. Doorheen de jaren is hij meermaals geclaimd geweest door de socialistische en communistische beweging, maar zijn boodschap was zo universeel dat ook de christelijke arbeidersbeweging zich in zijn werk herkend heeft. Zo heeft hij in 1965 de illustraties verzorgd bij de uitgave van *150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België*. Pater Servatius Herman Scholl, historicus, proost van de KWB-Turnhout en een persoonlijke vriend van Masereel, was de bezieler van dit project.

Naar aanleiding van de 100e verjaardag van de christelijke vakbeweging in de Kempen lag het dan ook voor de hand dat de houtsneden van Frans Masereel gekozen werden als uitgangspunt voor een boek. Elk van de ACV-militanten schreef zijn eigen commentaar bij één van Masereels werken. Nu eens krijgen we een herinnering over de voorbije vakbondsactie, dan weer een mijmering over een verdwenen industrietak of een radicale kritiek op de actuele globaliseringsprocessen. Ondanks enkele beschouwingen over Masereel en pater Scholl is *De Optimisten hebben de wereld* vooral een gelegenheidsuitgave, geen echt geschiedenisboek.

Rik Hemmerijckx

VI. Eerste Wereldoorlog / Première Guerre mondiale

MICHAEL AMARA E.A.

«Vluchten voor de oorlog. Belgische vluchtelingen
1914-1918»

Leuven, Davidsfonds, 2004, 144 p.

Het is niet gebruikelijk een recensie in de *Bijdragen* aan te vatten met een evaluatie van de esthetische kwaliteiten van het besproken werk. Voor één keer is een dergelijke aanpak toch ten zeerste op zijn plaats. *Vluchten voor de oorlog*, dat verscheen naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling in het Ieperse *In Flanders Fields Museum*, is zonder meer een prachtig boek geworden. Ingeleid door een gedegen feitelijk overzicht van de Belgische Exil-ervaring van 1914-1918 van de hand van Michael Amara, bestaat het corpus van het boek uit een indringende reeks foto's en fragmenten uit ego-documenten van en over de Belgische vluchtelingen. Het gros van het gepresenteerde materiaal dat geput werd uit een plejade van bibliotheken, archiefinstellingen en musea in binnen- en buitenland, werd nooit eerder gepubliceerd. Het boek vormt dan ook een originele documentaire op papier over de massale exodus van 1914 en zijn nasleep, bestemd voor het grote publiek.

De foto's en ego-documenten worden zonder meer gepresenteerd zodat het aan de lezer overgelaten wordt analytische kruisverbindingen tussen de geselecteerde "getuigenissen" en de inleiding te maken. In deze keuze ligt al naar gelang de voorkeur van de lezer de sterkte of de zwakte van het boek. De lezer die ervan houdt zelf naar verbanden op zoek te gaan, zal aan

het doorsnuisteren van het corpus veel plezier beleven. Wie er de voorkeur aan geeft bij de hand genomen te worden, zal wellicht tot een ander oordeel komen. Tot op zekere hoogte kan het corpus van dit werk worden vergeleken met een stimulerende bronnenpublicatie die aanzet tot hernieuwde reflectie over het onderwerp en daartoe ook een aantal empirische sleutels aanreikt. Ten minste over drie belangrijke vraagstukken biedt dit werk veelal impliciete aanknopingspunten.

Om te beginnen vormt het Belgische vluchtelingenvraagstuk van 1914-1918 een interessante testcase voor de studie van het vluchtelingenbeleid van liberale natiestaten in West-Europa. Anders dan staten in andere delen van de wereld worden zij slechts zelden in eigen huis geconfronteerd met massale stromen vluchtelingen uit een nabijgelegen crisisgebied. De Belgische exodus van 1914 is zo'n zeldzaam voorbeeld. De respons van Frankrijk, Nederland en Groot-Brittannië op de vluchtelingencrisis dient in genuanceerde termen gekwalificeerd te worden. Ofschoon in de drie landen, zeker bij het begin van de oorlog, ruimhartigheid in het beleid een factor van belang was, blijkt toch duidelijk dat het vluchtelingenbeleid uiteindelijk structureel afgestemd werd op het respectieve nationale belang. Het uiteenlopende en evoluerende antwoord op de vraag of en waar de Belgische vluchtelingen in de betrokken landen mochten werken, vormt hiervan een duidelijke illustratie.

Ten tweede maakt dit boek duidelijk dat het klassenperspectief bij de analyse van de vlucht onontbeerlijk is. De geselecteerde foto's geven haast pijnlijk scherp de zichtbare realiteit van de klassenverschillen

anno 1914 aan. Buitendien omvat het boek diverse, impliciete aanwijzingen dat de burgerij de oorlog in het algemeen en de vlucht in het bijzonder als een crisiservaring voor het burgerlijke respectabiliteitsmodel en dito samenlevingsordering ervoer. De uiteenlopende pogingen om dit gepercipieerde gevaar in te perken, geeft de intensiteit aan van de *moral panic* die zich van haar meester maakte. De vrees voor sociale en morele afglijding van de burgerij lag aan de basis van de bewust sociaal gesegregeerde opvang (tussen fatsoenlijke, halffatsoenlijke en fatsoenlijke families) van de vluchtelingen in de gastlanden. Die politiek beantwoordde geheel aan de aspiraties van vluchtelingen uit de elites – en vooral ook de bedreigde sociale middengroepen – zoals bijvoorbeeld uit een bede om overplaatsing naar een andere verblijfplaats van een Antwerpse *pauvre honteux* uit Gouda blijkt: “Wij zijn hier weliswaar met liefde opgenomen, maar de klas van volk dat hier in broeikassen verblijft, is helemaal onzen stand niet. Door deze omstandigheid kunnen wij het hier niet uithouden” (blz. 109). Vanuit hetzelfde burgerlijke perspectief vreesden de Belgische overheden dat het “ledige” leven van de arbeidersbevolking in de vluchtelingenkampen (“de gevaarlijkste scholen van zedenbederf”) een moreel gevaar inhielden voor de toekomst van het vaderland. De zending van Belgische rooms-katholieke priesters naar de kampen was één van de instrumenten waarmee de elites het moreel-sociale gevaar wensten te bestrijden.

Ten slotte verstrekt het werk aan aantal belangrijke aanknopingspunten over de specificiteit van het Belgisch nationaal gevoel onder de vluchtelingen in het

buitenland. De manifeste kracht van het nationaal sentiment lijkt voort te spruiten uit twee bronnen. Enerzijds vormt het een illustratie van de stelling dat van het ondergaan van deprivaties (geweld, vlucht, honger) een identiteitsversterkende werking kan uitgaan. De perceptie van slachtofferschap dat door de specificiteit van de omstandigheden niet anders dan Belgisch-nationaal ingekleurd kon worden, stimuleerde het nationalisme van de vluchtelingen ongetwijfeld. De idee dat enkel de bevrijding van het vaderland het einde van de deprivaties kon inluiden, deed dat al evenzeer. Anderzijds was de directe confrontatie met een andere cultuur die op velerlei vlak (voeding, taal of godsdienst) als “vreemd” ervaren werd, een tweede krachtige bron van Belgisch-nationaal gevoel. De ervaring om door de “gevestigden” in de gastland als soms bedreigende, maar altijd verschillende, “buitenstaanders” te worden gezien, droeg ongetwijfeld ook het hare bij tot dit Belgisch identiteitsbesef. Betekenisvol in dit verband is de behoefte die de Belgen in ballingschap – net als andere immigrantengroepen met een sterk identiteitsbesef – voelden om Belgische bakkerijen, slagerijen en cafés te frequenteren waar de sfeer en de smaak van thuis opgeroepen kon worden. Het beleid van de Belgische overheden om met name via het onderwijs dammen tegen de assimilatie op te werpen, versterkte slechts bestaande tendensen.

Al zou men kunnen betreuren dat in dit boek van theoretische omkadering, expliciete vraagstelling of vergelijkend perspectief geen sprake is, deze eventuele gebreken worden ruimschoots goedgemaakt door de variëteit en de kwaliteit van het gereproduceerde materiaal. Het

biedt een directe toegang tot vele facetten van de oorlogservaring van een aanzienlijk deel van de Belgische bevolking.

Antoon Vrints

JAN CALLEWAERT, PAUL DE BAETS, JORIS DUYSCHAEVER
& FRANK SEBERECHTS
«IJzertoren Werelderfgoed?»
Antwerpen, Unesco Centrum Vlaanderen vzw/Uitgeverij EPO vzw, 2004, 93 p.

Deze brochure werd gepubliceerd naar aanleiding van het idee van voormalig Vlaams minister van Cultuur Paul Van Grembergen om de IJzertoren in Diksmuide te laten opnemen op de lijst van het wereldgoed van de Unesco. Het bij burgers en buitenlui vermoedelijk niet erg bekende Unesco Centrum Vlaanderen lijkt blijkens de publicatie niet gelukkig met dat voorstel en wil het debat erover aanzwengelen.

Jan Callewaert, voorzitter van het Unesco Centrum Vlaanderen, herinnert in zijn inleiding aan de voorgeschiedenis van het voorstel. Het IJzermonument en het omringende domein, schrijft hij, werd op 18 december 1986, door de Vlaamse Raad – staatsrechtelijk de voorganger van het huidige Vlaams Parlement – uitgeroepen tot *Memoriaal van de Vlaamse ontvoogding* met een alternatieve meerderheid van “CVP-VU” (waarom dit politiek onbekende letterwoord met een koppelteken?) en Vlaams Blok, terwijl AGALEV zich onthield en SP en PVV tegenstemden.

Met het oog op het inderdaad wenselijke debat lijkt het de recensent niet onbelangrijk gedetailleerder in te gaan op de in deze publicatie niet beschreven totstandkoming van het bedoelde decreet.

Het voorstel van decreet “houdende uitroeping van het IJzermonument en het omringende domein te Diksmuide tot Memoriaal van de Vlaamse Gedachte” werd op 5 november 1982 bij de Vlaamse Raad ingediend door Jozefa De Loore-Raeymakers (CVP) en mede ondertekend door Frans Baert (VU), Louis Van Velthoven (SP), André Bourgeois (CVP) en Chris Moors (CVP). Typierend voor de toen in de Vlaamse Raad nog niet helemaal verdwenen ‘unionistische’ sfeer was dat de ondertekenaars tot verschillende partijen behoorden. Het voorstel kreeg overigens in de media nauwelijks aandacht.

Na de ontbinding van het Parlement en de parlamentsverkiezingen in 1985 werd het voorstel van decreet op 30 januari 1986 in de Vlaamse Raad opnieuw aanhangig gemaakt. Het kwam hetzelfde jaar in de Vlaamse assemblee aan de orde in de Commissie voor Cultuur en in de plenaire vergadering. Aan de ‘unionistische’ sfeer in de assemblee was ondertussen stilaan een einde gekomen.

Uit die bespreking bleek dat de erkenning en de instandhouding van een Vlaams *Memoriaal* – een term die *Van Dale* niet bekend is – als dusdanig in de Commissie voor Cultuur niet op tegenstand stuitte. Enkele in het verslag, zoals toen gebruikelijk, niet bij naam genoemde leden hadden wel principiële bezwaren tegen de keuze van de IJzertoren wegens de “architectonische conceptie van de toren”, die als een hoog kruis boven de weide uitsteekt. Dat teken en de woorden “Vlaanderen voor Kristus” konden volgens de tegenstanders de “Vlaamse gedachte” niet symboliseren. Ook het door Jozefa De Loore-Raeymakers samen met het VU-lid André De

Beul ingediende amendement om in het opschrift en in de tekst van het decreet het woord “gedachte” te vervangen door “ontvoogding” kon die tegenstanders niet overtuigen. De toren kon gezien zijn “conceptie” volgens hen niet symbool staan voor de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. Bij stemming werden decreet en voorstel door een meerderheid van commissieleden aangenomen.

Na de stemming in de Commissie voor Cultuur en voor de behandeling in de plenaire vergadering diende het SP-lid Marc Galle een amendement in waarbij hij voorstelde in plaats van de IJzertoren het “Belfort van Brugge” tot memoriaal van de Vlaamse gedachte uit te roepen. Ook de PVV’ers Jacques Laverge, Jozef Bosmans, Willy Cortois en André Denys stelden bij amendement een alternatief voor: “het Groeningemonument en het omliggende domein te Kortrijk”. Toen het voorstel tenslotte op 18 december 1986 in de plenaire vergadering aan de orde was, werden de amendementen verworpen. Na een debat dat nog even de herinnering opriep aan de tijden toen in het Belgische parlement klerikalen en papenvreters met elkaar in de clinch gingen, nam inderdaad een wisselmeerderheid van leden van de CVP-fractie, de VU-fractie en de toenmalige éénmansfractie Vlaams Blok (Karel Dillen) het voorstel aan.

Het decreet werd op 14 februari 1987 in het *Belgisch Staatsblad* gepubliceerd. De uitvoering ervan kwam neer op subsidiëring van de restauratie en instandhouding van de IJzertoren en zijn omgeving, een subsidiëring waarmee ook de tegenstanders geen moeite bleken te hebben. In tegenstelling echter met wat Jan Calewaert

tot mijn niet geringe verbazing beweert, blijkt uit het decreet helemaal niet dat het IJzerbedevaartcomité hiermee tot “historicus van de Vlaamse Beweging” werd uitgeroepen.

Bijzonder opmerkelijk is dat bij de behandeling van het decreet in de assemblee noch in de media werd ingegaan op de bewogen politieke geschiedenis van de IJzertoren en van de IJzerbedevaarten die in de voorafgaande halve eeuw bij dat monument hadden plaatsgevonden. Die geschiedenis werd overigens ook nog tien jaar later in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* vrij warrig verwoord. Vermoedelijk zou de behandeling van het voorstel heel wat moeizamer zijn verlopen als meer leden van de Vlaamse Raad beter vertrouwd waren geweest met die geschiedenis.

In 1991, aldus Jan Calewaert, hebben enkele – door hem niet bij naam genoemde – historici gesteld dat de IJzertoren niet kan worden erkend als “een legitiem historisch referentiepunt voor de Vlaamse Beweging” – wat dat ook moge betekenen. Het Unesco Centrum Vlaanderen claimt de eer, samen met Charta 91, door middel van een colloquium in 2001 de eerste poging te hebben opgezet om de recente geschiedenis van Vlaanderen te benaderen waarbij ook aan het oorlogsverleden, de collaboratie en de repressie werd gerefereerd. Hierbij alludeert Calewaert allicht op een colloquium dat aanleiding heeft gegeven tot de publicatie E. CORIJN (red)., *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven*?, Antwerpen, Manteau, 2002.

Die eerste poging lijkt niet bijzonder veel aan het licht te hebben gebracht, want de

uitgevers van *IJzertoren werelderfgoed* ? hebben met het oog op het verzamelen van informatie een beroep moeten doen op buitenstaanders, in de eerste plaats op Frank Seberechts die in een tiental pagina’s genuanceerd de ontwikkeling van de IJzerbedevaarten schetst. Seberechts, historicus en toen projectmedewerker bij het Archief en Documentatiecentrum van het Vlaams-nationalisme (ADV N), ziet in de IJzertoren in de eerste plaats een symbool voor wat in Vlaanderen in de voorbije decennia goed en fout is gelopen. Met minister Paul Van Grembergen kan Seberechts er echter best inkomen dat het monument in het geheel van de oorlogsgedenktekens en -kerkhoven van de Westhoek de eer te beurt valt tot werelderfgoed te worden uitgeroepen.

Vanuit een andere invalshoek wordt die geschiedenis benaderd door Joris Duytschaever, die enkele jaren terug een dagje vrijaf heeft genomen voor een bezoek aan het “Internationaal Vredesmuseum” waarmee de IJzertoren bezoekers probeert aan te trekken. Het volgens de inleider “hilarisch” verslag dat hij daarover uitbrengt, is vooral een literaire poging om het al dan niet opzettelijk vertekend beeld dat de tentoonstelling van Vlaanderens recent verleden zou ophangen, te hekelen. Uit zijn bericht moet vooral blijken dat er bij het uit het hoofdzakelijk agrarische en traditionalistisch katholieke Vlaanderen afkomstige publiek dat in de schaduw van de toren politiek heil heeft menen te vinden, een volkje moet hebben rondgelopen dat van een ondermaats lijkende intellectuele bagage en politieke integriteit getuigde. De Antwerpse filoloog, briljant Joyce- en Claus-kenner en – in de publicatie niet gesignaleerd – lid van B-Plus

(Beweging voor een federaal en vernieuwend België), maakt de lezer attent op wat die lieden allemaal niet alleen in de omgeving van de IJzertoren maar ook op ettelijke kilometers daarvandaan – tot en met iemand als de “*Grand Wizard*” van de Ku Klux Klan – blijken te hebben uitgespookt. Duytschaever versterkt ons in de overtuiging dat het die lieden vooral heeft ontbroken aan voldoende politiek geslepen voorgangers om ze mee uit achterstand en achterstelling te tillen, én dat het ons ook vandaag nog wel eens ontbreekt aan historici om het verhaal van die ellende met de gewenste intelligentie te duiden.

Ondertussen is het archief van het IJzerbedevaartcomité in het ADVN beland. Het is vooralsnog wachten op de auteur die aan de hand van deze vrij volledige authentieke bronnen een visie op de ontegensprekelijk boeiende geschiedenis van de IJzerbedevaarten in het kader van de ruimere Vlaamse Beweging en de nationale en internationale politieke context zal ontwikkelen. Maar dat moet dan wel in de eerste plaats het verhaal worden van de vormgeving van de IJzerbedevaarten zelf, van de officiële standpunten van het IJzerbedevaartcomité en van de reacties van de politieke machthebbers en van de tegenstanders op die manifestaties. Dat alles dient bovendien te worden gezien in het licht van de onophoudelijke pogingen om het leed over de Vlaamse/Belgische doden van 1914-1918 voor uiteenlopende, soms politiek tegenstrijdige toekomstdromen te mobiliseren. Daarbij zal uiteraard ook bijzondere aandacht moeten gaan naar het met Duytschaeverse originaliteit navertelde verhaal over de door het Bedevaartcomité officieel verzwegen

“oorlogsbedevaarten”, dat de “bedrijvige amateur-historicus en *TEKOS*-redacteur” Pieter-Jan Verstraete en het “bedachtzame” comitélid Carlos Van Louwe in een recente publicatie uit de doeken hebben gedaan.

De bijdrage van Eric Defoort, historicus en een tijdlang vice-voorzitter van achtereenvolgens de VU en de NVA, gaat niet in op de details uit dat verhaal. De vraag of de IJzertoren bij het werelderfgoed hoort, laat hij in het midden. Hij steekt even de vinger op naar de “moralisten” die historici steeds weer voor de voeten lopen, blijkens diens eerder gesignaleerde bijdrage zeer tot irritatie van Duytschaever. De geschiedschrijver kan er volgens Defoort niet omheen dat decennialang massa’s Vlamingen zich door de IJzertoren hebben aangesproken gevoeld en er jaarlijks heengetrokken zijn, een geschiedenis van driekwart eeuw, een termijn “die de kwalificatie erfgoed niet ondermijnt... De politieke betekenis van wat zich jaarlijks rond de Toren afspeelt is in een versneld tempo naar het nulpunt aan het zakken. De Toren daarentegen krijgt een snel toenemende functie van herinnering aan en een band met het verleden, *in casu* een deel Vlaanderen van weleer waaruit een deel Vlaanderen van vandaag is voortgekomen”.

Moet de IJzertoren tot werelderfgoed worden uitgeroepen? Uiteindelijk moeten de politici beslissen of een bevestigend antwoord op die vraag het middel is *to put Flanders on the map*. Maar uw recensent interesseert vooral de wijze waarop historici met die vraag omgaan.

Joris Dedeurwaerder

JOHAN MEIRE

«De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper»

Tielt, Lannoo, 2003, 460 p.

*We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders Fields*

(John McCRAE, *In Flanders Fields*)

In de Ieper-Salient is de tijd der herinnering de tijd der traagheid. Het verleden talmt er met voorbijgaan. Juist deze tijd van talmen is het onderwerp van Johan Meires antropologische studie van de sociale herinnering in de streek rond Ieper. Voorliggend boek is een bewerking van het proefschrift waarmee Meire in 2002 aan de Katholieke Universiteit Leuven promoveerde. Zijn opzet staat in schril contrast met veel klassieke historische studies over de Eerste Wereldoorlog, die de oorlog van 1914-1918 benaderen als een razendsnelle opeenvolging van opmarsen, gevallen steden, technologische evoluties en veldslagen. De oorlogsherinnering in de Salient is verstild, ze is gekenmerkt door stabiliteit en duurzaamheid. Het lange duur perspectief van de studie, die de periode 1914-2002 behelst, bevestigt dat. Meire stelt vast dat rituelen en herinneringspraktijken in de loop der jaren hun vorm behouden hebben. Doordat de vorm niet mee evolueert met de veranderende betekenis van de *Groote Oorlog*, behouden de herinneringspraktijken hun universele waarde en herkenbaarheid. Doorheen de tijd vinden wisselende groepen van 'herinneraars' hun eigen betekenis terug in de onveranderde rituelen. De *Last Post* is hiervan een mooi voorbeeld. Bezoekers van de Salient ervaren onmiddellijk de densiteit van de oorlogsherinnering in deze streek. De confrontatie met het verleden dringt zich

eveneens op aan diegenen die *toevallig* de streek doorkruisen: talrijke monumenten, oorlogskerkhoven, musea en gedenktekens vormen een amalgaam van herinnering.

Herinneringspraktijken in de Salient zijn, soms op zeer uiteenlopende wijze, verankerd in de lokale en familiale geschiedenissen van de deelnemers. Het gaat in wezen om een sociale herinnering. In de onmiddellijk naoorlogse periode stonden de dodenherdenking en rouw centraal. Pelgrimstochten, kerkhofbezoeken en ceremonies smeedden een diepe tastbare band tussen herinneraars en herinnerden. Individuele geschiedenissen voeden ook nu nog de oorlogsherinnering in Ieper. De verschillende verhalen van "de kleine mens in de *Groote Oorlog*" vinden vruchtbare grond in andere gelijkaardige verhalen, bewaarde locaties, kerkhoven en musea. Organisaties als de Elfnovembergroep, de lokale overheid en kleine en grote musea als *In Flanders Fields* en *Hill 62* spelen een cruciale rol in de creatie van een narratief en historisch weefsel rond de betekenis van de oorlog, vrede, lijden en dood. Door deze verbreding van de herinnering – een herinnering die niet meer in de eerste plaats gekenmerkt is door familiale banden en rouw – worden zeer veel mensen nog steeds aangesproken door een conflict dat intussen toch al meer dan tachtig jaar achter ons ligt. Toch is de auteur mijns inziens te optimistisch over de betekenis van de Salient als herinneringslandschap voor de Ieperse en zelfs de Belgische bevolking. De lokale en familiale geschiedenis moet voor velen – op een handvol (hobby)historici, heemkundigen en archeologen na – onderdoen voor economische vooruitgang en ontwikkeling van de streek. Een groot deel van de Westhoek

wil zich door aanleg van bedrijvenparken, *language valleys* en snelwegen op economisch gebied emanciperen. De zoveelste vondst van loopgraafarcheologen wordt dan ook slechts door historici en onderzoekers met internationale allure op gejuich onthaald. Voor de ondernemer uit de Westhoek betekent dit hoofdzakelijk het zoveelste oponthoud.

Johan Meire vangt aan met een grondige inleiding over de eigenlijke oorlogservaring. Hier dus geen opeenvolging van veldslagen, successen en verliezen, maar een cultuurhistorische benadering van de frontbeleving. De auteur staat zowel stil bij de abnormaliteit van de leefsituatie aan het front als bij strategieën om in deze abnormaliteit te (over)leven. Niet alleen de verwijzingen naar de studies over de geschiedenis van de oorlogscultuur zijn legio, maar de auteur put tevens uit tal van uitgegeven en onuitgegeven oorlogsdagboeken, foto's en oorlogssouvenirs. Helaas wordt de frontervaring hier in algemene termen benaderd, de focus op de Salient ontbreekt haast volledig. Meire laat bijgevolg een kans liggen om een belangrijke bijdrage te leveren aan de studie van de oorlogscultu(u)r(en) in België en zo dus een van de grote lacunes van internationaal cultuurhistorisch onderzoek van de Eerste Wereldoorlog in te vullen.

Die situatie wordt echter in het tweede deel rechtgetrokken. De auteur focust op de onmiddellijk naoorlogs periode waarin de herinnering zich voornamelijk op twee fronten situeert : de regio waar de gevechten zich afspeelden, *in casu* Ieper, en het moederland waarnaar de veteranen terugkeren. Johan Meire concentreert zich hier uiteraard op de Ieperse regio. Zo gaat hij

de stappen en redenen na van de talrijke Britse oud-strijders, die – al dan niet in het kader van georganiseerde uitstappen van oud-strijdersorganisaties of caritatieve organisaties als het *British Legion*, de *Ypres League*, de *YMCA* of het *Leger des Heils* – na de oorlog het front bezoeken. De impressies van de veteranen worden tevens gekleurd door de indrukwekkende staat van verval van de stad Ieper en het omliggende landschap. Het gekibbel van Britse, Belgische en lokale overheden gaf aanleiding tot een woelig debat dat de wederopbouw van de stad aanzienlijk vertraagde.

Verlies en rouw zijn dé centrale begrippen in de oorlogsherinnering van de eerste jaren na 1918. Johan Meire betoogt hoe het rouwproces voor de familieleden van Britse gesneuvelden bemoeilijkt werd door het Britse verbod op repatriëring. Bovendien had bijna de helft van de doden geen aanwijsbaar graf dat achteraf bezocht kon worden. Tevens duurde het vaak erg lang vooraleer de naaste familie informatie kreeg over de precieze omstandigheden van de dood van hun familielid. Deze factoren maakten een klassiek rouwproces voor velen haast onmogelijk. De eerste levensnoodzakelijke projecten om de doden te herinneren waren vaak familiaal of lokaal verankerd : kleine monumenten, vaak opgevat als een cenotaaf, waarop de namen van de gesneuvelden uit een bepaalde buurt of gemeente stonden, of teruggezonden voorwerpen die aan de overledenen hadden toebehoord, speelden hierin een belangrijke rol. Deze praktijken creëerden een verband tussen private en publieke herinnering. Intussen werd Ieper heropgebouwd en kregen kerkhoven en monumenten een plaats in het landschap

dat hierdoor een nieuwe functie kreeg : die van herinneringslandschap dat door toeristen en pelgrims bezocht kon worden.

Vervolgens confronteert Johan Meire de lezer met de stoffelijke restanten van de oorlog : getuigenissen, begraafplaatsen, monumenten en materiële overblijfselen. Die restproducten spelen – ook nu de verhouding tussen herinneraars en herinnerden veel minder direct is – nog een belangrijke rol in de oorlogsherinnering doordat ze de gebeurtenissen van 1914-1918 transcenderen en aanwezig stellen. Het hoofdstuk over de historische evolutie die de oorlogsherinnering sinds de jaren 1920 doormaakte, een aspect dat binnen de Belgische geschiedschrijving tot nog toe sterk onderbelicht bleef, stelt ook hier teleur. De auteur beperkt zich tot het aangeven van algemene elementen (bv. de opkomst van het pacifisme of het belang van de ‘dolkstoot’-legende). Het interbellum en de veranderende Belgisch-Britse verhoudingen in die periode blijven grotendeels buiten beeld.

Na de Tweede Wereldoorlog kan de herinnering aan de *Groote Oorlog* nog maar op weinig belangstelling rekenen. In het licht van het nieuwe conflict was de eerste zinloos en betekenisloos geworden. De *der des der* was een illusie gebleken. De herinnering eraan was gedurende de jaren 1950 en 1960 op weg om dode letter of louter verleden geschiedenis te worden. In de jaren 1970 echter zwengelt de Elfnovembergroep de herinnering aan de Salient terug aan. Door het uitgeven van een volksboek, *Van den Grooten Oorlog*, en het opzetten van toneelstukken slaagde zij erin de oorlogsherinnering te verlevendigen door ze terug familiaal en lokaal te verankeren.

In de jaren negentig zijn zowel *Hill 62* als het *In Flanders Fields Museum* bekend bij het grote publiek. Het grote publiek ? Nu ja, busladingen Britse schoolkinderen met papieren *poppies* in de hand en Japanse toeristen die op een “*tour around Europe in ten days*” Ieper met een blitsbezoek vereren. De lokale bevolking trekt op een mooie zondagmiddag veeleer naar het Noordzeestrand. Je kan hen geen ongelijk geven. Een bezoek aan beide musea loont nochtans de moeite. De collectie van *Hill 62* is een allegaartje van paraferalia, met als enige overeenkomst de tijd waaruit ze stammen: oorlogsschroot, foto’s van “*gueules cassées*”, gereconstrueerde loopgraven, geborduurde prentkaarten, stukgelezen liefdesbrieven en ex-voto’s. Johan Meire maakt een vergelijking met het moderne *In Flanders Fields Museum* waar de nadruk ligt op getuigenissen en streekgebonden verhalen die de systematisch tentoongestelde objecten, taferelen, foto’s en films betekenis geven.

In een laatste deel bespreekt Johan Meire twee zeer uiteenlopende en uiterst rijke herdenkingsrituelen. Enerzijds is er de *Last Post*, die tot op vandaag in voege is en elke avond onder de Ieperse Menenpoort wordt gehouden. Anderzijds bestudeert hij een eenmalig en bijzonder complex herdenkingsritueel van de Europese sikh-gemeenschap. In 1999 combineerde die gemeenschap een oorlogsherdenking met de religieuze viering van *Vaisakhi*. Vooral wat betreft de uitdieping van die sikh-herdenking, is Meire’s boek meer dan verdienen. Op overtuigende wijze toont hij aan hoe de typisch Belgische herinneringspraktijken (zoals de *Last Post*) integreren met deze van de sikhs zodat de herinneringen op elkaar afgestemd

worden en de geschiedenis werkelijk gedeeld wordt.

Johan Meire benadert de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog vanuit een antropologisch standpunt dat verrijkt wordt met de sociologische en egologische theorieën met betrekking tot herinnering. Uit de opzet van het werk blijkt dat de auteur daarbij de relationele en existentiële waarde van sociale herinnering benadrukt. Een stellingname met betrekking tot de status van sociale herinnering is echter enkel impliciet aanwezig. De uitdieping daarvan – die wel opgenomen was in de oorspronkelijke tekst⁹ – ontbreekt in deze uitgave. Dat is zeer jammer aangezien het om een vernieuwend en doordacht perspectief gaat waarvan de explicitering zeker de belangstelling van professionele “*grande guerristen*” zou wekken.

Hoewel het onderwerp van het boek zeer specifiek omschreven wordt, spendeert de auteur hier en daar toch energie aan het uiteenzetten van algemeenheden. Voor de niet-gespecialiseerde lezer is dat wellicht welkome informatie. Voor de historicus, die vooral belang stelt in het vernieuwende element van de studie, m.n. de diachronische herinneringspraktijk in de Salient, heeft die algemene informatie weinig meerwaarde. Dankzij de ijver van de medewerkers van het *In Flanders Fields Museum* was de oorlogsherinnering in Ieper al lang geen onontgonnen terrein meer¹⁰. Johan Meire levert hier met dit boek echter

een substantiële bijdrage. Het staat buiten kijf dat hij een pionier is op het gebied van de antropologische studie van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Een perspectief dat, zo blijkt uit het boek, tot zeer rijke conclusies en inzichten leidt.

De verzorgde uitgave van Lannoo kan niet genoeg worden geprezen. De tekst is verlucht met tal van originele en nauwkeurig geselecteerde foto's en documenten (meestal afkomstig uit het archief van het *In Flanders Fields Museum*). Daardoor wordt de herinnering aan de Salient ook voor de lezer tastbaar aanwezig gesteld. Voor de geïnteresseerden uit de *Commonwealth* – die ongetwijfeld zeer talrijk zijn – blijft het uitkijken naar een Engelse vertaling.

Leen Engelen

VI. *Seconde Guerre mondiale / Tweede Wereldoorlog*

LAURENCE VAN YPERSELE & EMMANUEL DEBRUYNE
(AVEC LA COLLABORATION DE STÉPHANIE CLAISSE)

«De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre.
L'espionnage en Belgique durant la guerre
1914-1918. Histoire et mémoire»
Bruxelles, Éditions Labor, 2004, 316 p.

Conformément à la sagesse populaire qui veut qu'un clou chasse l'autre, la Grande Guerre s'est vue rejetée dans les ténèbres extérieures (ou à peu près) par celle de 1939-1945, laquelle, par son ampleur, ses implications idéologiques et ses consé-

⁹ Johan Meire promoveerde in 2002 in de Sociale en Culturele Antropologie met het proefschrift *De tijd der traagheid. Een diachronisch-antropologische studie van de sociale herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in de streek van Ieper*.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld : DOMINIEK DENDOOVEN, *Ieper als heilige grond. Menenpoort en Last Post*. Koksijde, De Klaproos, 2001.

quences géopolitiques, bénéficia d'une attention soutenue de longue durée. Attention soutenue qui fit un peu oublier que l'une était au fond la fille de l'autre. Depuis une bonne dizaine d'années, cette défaveur très préjudiciable sur le plan historiographique n'est plus vraiment de mise et un frémissement se fait sentir dans les études relatives à la Première Guerre mondiale : des chantiers délaissés depuis une, voire deux générations se remettent à s'animer, et l'on commence à porter un regard autre sur ce qui fut, tout bien pesé, la "matrice du XXe siècle" (dixit Hobsbaum). Des centres de recherche greffés sur des institutions muséales particulièrement dynamiques – nous songeons tout particulièrement au *Flander Fields Museum* d'Ypres et à l'Historial de la Grande Guerre de Péronne, pour ne citer que ces deux-là – ont permis, dans une certaine mesure, de renouveler des approches qui étaient restées figées sur les canons de l'historiographie de la fin des années trente. Désormais, c'est sous toutes les coutures que l'on entend examiner nos sociétés confrontées aux impacts de la première guerre totale du XXe siècle, et non plus sous les seuls angles de l'histoire-bataille ou de l'histoire diplomatique.

Études socio-économiques et socio-sémiologiques, traitement renouvelé de champs conceptuels comme la 'brutalisation', la 'violence de guerre', l' 'imprégnation guerrière' et le 'syndrome de guerre' des populations, les approches par 'genres', par le biais de micro-collectivités, les

analyses comparatives de pays à pays... Le chercheur ne craint plus désormais de s'aventurer en dehors des sentiers battus, quitte, quelquefois, à céder aux pièges du jargon sociologisant (dont l'hermétisme est parfois bien utile pour dissimuler le vide de la pensée), quitte à découvrir que le nez est au milieu du visage... Il est vrai que nous n'en sommes, à l'heure présente, qu'au stade du frémissement à ce niveau. Le CEGES a pu apporter lui-même sa modeste pierre à cette histoire en train de se chercher et de s'élaborer en publiant, de concert avec les Archives générales du Royaume (AGR) et l'Université libre de Bruxelles, les actes d'un colloque organisé voici deux ans, colloque qui remporta un beau succès d'audience ¹¹.

Mais, dans le même registre, il convient d'attirer l'attention sur une production récente, fruit des recherches et des travaux impulsés à la fois par notre institution et par la section d'histoire de l'Université catholique de Louvain-la-Neuve. Il s'agit d'un ouvrage collectif attaché à réévaluer un segment important de la 'première résistance' en 1914-1918 et à en jauger ses retombées dans la mémoire collective de notre pays jusqu'en 1939-1945. Précédé d'une très intéressante préface de Sophie de Schaepdrijver, spécialiste réputée de la Première Guerre mondiale, cet ouvrage tente de saisir, en une analyse globale, la guerre secrète à la fois dans son *modus operandi* sur le terrain et dans ses rapports avec les sociétés civile et militaire. Trois historiens se sont associés à cette démar-

¹¹ SERGE JAUMAIN, MICHAËL AMARA, BENOÎT MAJERUS & ANTOON VRINTS (dir.), *Une guerre totale ? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*, Bruxelles, AGR/CEGES/ULB, 2005.

che : Laurence van Ypersele et Stéphanie Claisse, de l'UCL, et Emmanuel Debruyne, du CEGES.

Dès le départ, ce dernier souligne combien la situation causée par la conflagration européenne était extraordinaire pour une population qui n'avait plus été confrontée à des hostilités depuis près d'un siècle et qui se retrouvait soudain soumise à une sévère occupation militaire, dans un territoire isolé du monde par la ligne de feu. Ceux qui, n'ayant pu rejoindre les armées, voulurent faire acte d'opposition concrète à l'envahisseur, devaient positivement tout inventer et d'abord, s'ils s'engageaient dans la voie du renseignement, surmonter l'image jusque-là très négative qui s'attachait à l'espionnage, tenu pour "immoral" et de surcroît "illicite" pour le droit international. Pourtant, les violences extrêmes perpétrées sur les populations civiles en août 1914 permirent à pas mal de nos concitoyens de surmonter leurs inhibitions : au total, de cinq à sept mille Belges ou Français du Nord s'adonnèrent à ce genre d'activité.

Cette forme de résistance n'était pas purement tombée du ciel; elle avait trouvé des relais à l'extérieur. Ainsi que le montre E. Debruyne, les services de renseignements alliés et belges l'encouragèrent à partir de Folkestone (G.-B.), puis de Flessingue et de Maastricht. Les Français démarrèrent très tôt – dès septembre 1914 – et recrutèrent assez bien dans un premier temps mais, incapables d'assurer l'étanchéité et donc la protection de leurs réseaux sur le long terme, durent vers la fin 1915 passer la main aux Britanniques relevant du *Secret Service* du *War Office*. Ceux-ci, non sans marcher sur les plates-bandes de leurs

alliés, réussirent à maintenir sans trop de difficultés leur efficacité jusqu'à la fin de l'Occupation, privilégiant les observations des mouvements de troupes sur le réseau ferroviaire. Par ce moyen, les Alliés s'efforçaient d'évaluer la quantité et la qualité des unités ennemies à destination du front. Bientôt, les grandes organisations clandestines (Oram, Hunter, le service Massart, la Dame blanche...) s'appliquèrent à multiplier le long des rails de discrets postes d'observation. Au moment de l'Armistice, la Dame blanche comptera ainsi un millier d'agents ventilés sur quelque 90 postes d'observation. Une des méthodes parmi les plus efficaces pour communiquer les informations collectées resta tout au long du conflit, outre les exfiltrations vers les Pays-Bas (rendues aléatoires par la pose d'une ligne électrique à la frontière belge-néerlandaise), le recours aux pigeons voyageurs.

Contrairement à ce qui se passera lors de la seconde occupation où la communauté résistante, dans son ensemble, s'exprimera très largement dans la langue de Voltaire, la répartition géographique des 'soldats de l'ombre' est à peu près équilibrée. La participation flamande équivaut en effet peu ou prou à celle des francophones. Le Brabant, Anvers et Liège, nœuds de communication importants, fournissent alors les plus gros bataillons. La région des Flandres, proche du front et *Etappengebiet* (zone des Étapes) pour l'armée allemande, soumise à une surveillance encore plus sévère, est, de ce fait, une terre peu propice à l'espionnage allié : le jeu présente trop de risques.

Après les tensions et les exaltations nées de la guerre, le petit monde des espions/patriotes dut se repositionner comme

tout un chacun dans la société civile, selon les normes de la paix retrouvée. Une paix que l'on sentait fragile, et qui ne lui procura pas vraiment la place à laquelle il croyait pouvoir prétendre. Tandis que Stéphanie Claisse s'intéresse de près à la quête de reconnaissance matérielle et symbolique des ex-résistants, groupés en associations corporatives et bientôt figés, à travers quelques-unes de leurs figures les plus emblématiques, dans la pierre et le bronze par la grâce de la statuaire, Laurence van Ypersele évalue pour sa part la portée de leurs actions passées sur la mémoire collective durant l'Entre-deux-guerres. Une chose est certaine : malgré leurs regrets et leurs frustrations devant le relatif déficit de reconnaissance publique, leur geste patriotique – *passio* et martyr inclus – a contribué à revaloriser l'image de l'espion... pour peu qu'il ait combattu dans le bon camp. Dans les années trente, les illusions de Locarno dissipées, toute une littérature patriotique destinée à remobiliser les consciences face à une Allemagne nazifiée et menaçante, fera largement usage de sa figure du côté francophone en la parant de vertus éminemment positives.

D'une certaine manière, ce souvenir héroï-sé de 1914-1918 servira de stimulant, sinon de catalyseur à la résistance de l'automne 1940, animée plus d'une fois par des 'anciens' qui avaient repris du service (Walthère Dewé, Camille Joset, Victor Moreau, Madeleine Merjay, etc..., etc...) suivi par des éléments d'une jeune génération décidés à reprendre le sillon abandonné vingt-deux ans auparavant par les 'grands ancêtres'.

Que dire encore de cette histoire exposée avec mesure et exhaustivité si ce n'est que, par ses qualités intrinsèques, elle pourra servir de source d'inspiration pour des recherches ultérieures sur d'autres thématiques liées au premier conflit mondial.

Alain Colignon

KARL-HEINZ FRIESER
«Le mythe de la guerre-éclair. La campagne
de l'Ouest de 1940»
Paris, Belin, 2003, 480 p.

Au bout du compte, la campagne victorieuse menée par la *Wehrmacht* en mai-juin quarante aura sans doute fait couler autant d'encre que de sang. Une bonne soixantaine d'années plus tard, les écrits la concernant – des mémoires peu ou prou apologétiques aux approches les plus scientifiques jusqu'aux œuvres de synthèse – se comptent par dizaines dans le seul domaine de la langue française, pour ne rien dire des contributions plus menues (ou plus spécifiques) diffusées dans des revues spécialisées. Tout n'est naturellement pas d'égale valeur et, depuis la recherche décapante menée voici près d'un demi-siècle par le colonel Goutard¹², beaucoup d'approches se mirent à présenter un petit air de 'déjà vu'. Si elles ne celaient plus vraiment les failles, à dire vrai béantes, dans la conduite de la guerre et dans l'armement des armées de la IIIe République, elles en restaient d'ordinaire à un exposé factuel des opérations, quitte à braquer les projecteurs sur un champ d'investigation plus spécifique ou encore mal étudié : on ne sortait d'ordinaire pas des ornières traditionnelles de l'histoire

12 ADOLPHE GOUTARD, 1940. *La guerre des occasions perdues*, Paris, Hachette, 1956.

guerrière, désertée depuis belle lurette par les tenants de la ‘nouvelle histoire’. Et, parmi les amateurs du genre – qui pourtant n’étaient pas rares –, ce n’était pas souvent que l’on pouvait épingleur qui une approche originale, qui une exploitation de sources encore inconnues. Bref, depuis la fin des années soixante, la messe semblait à peu près dite à ce niveau.

Pourtant, en 1990, la copieuse étude que Crémieux-Brilhac consacra aux “Français de l’an 40”¹³ montra qu’il était toujours possible de faire preuve d’innovation en allant bien plus loin dans la démarche. Privilégiant l’angle sociétal, l’auteur mit en évidence les connexions multiples qui existaient – ou qui n’existaient pas alors qu’elles auraient dû exister ! – entre les sociétés civile et militaire de la IIIe République finissante. Dans cette optique qui demeurait malgré tout très hexagonale, on pouvait enfin percevoir les différents glissements de l’opinion publique et les tensions traversant aussi bien le monde économique que le microcosme intellectuel durant la Drôle de guerre, jusqu’à l’effondrement final. Dans cette optique, l’‘histoire-bataille’ était reléguée au second plan, ou plutôt elle ne constituait que le point d’orgue d’un ensemble qui la transcendait et qui permettait d’en comprendre le dénouement.

Toutes ces histoires présentaient toutefois un point commun : elles se fondaient très largement sur des sources et des travaux autochtones, n’intégrant les données

étrangères que de manière périphérique, ou en recourant à des documents qui dataient parfois d’une génération.

Les éditions Belin ont eu l’excellente idée de procéder à la traduction dans la langue de Molière du livre du lieutenant-colonel Karl-Heinz Frieser, attaché au *Militär-geschichtliche Forschungsamt (MGFA)*, livre qui fit date lors de sa parution outre-Rhin¹⁴. Outre le fait qu’il présente un état des lieux de l’historiographie militaire allemande, il se fonde sur un appareil critique impressionnant et ne craint pas de détricoter au passage maintes légendes à la vie tenace. Enfin, ce qui ne gêne rien, la fluidité du style permet d’intégrer aisément quantité de données chiffrées qui, autrement, auraient pu s’avérer arides dans cette histoire essentiellement comparative¹⁵. D’emblée, l’auteur met en évidence les tares considérables qui continuaient à affecter l’armée du *Reich* alors qu’elle était confrontée à une coalition mondiale. Faiblesse dans l’encadrement du gros des troupes, motorisation très incomplète de l’infanterie, infériorité notoire de l’artillerie de campagne, marine de guerre squelettique, réserves stratégiques insuffisantes et, par-dessus tout, divisions féroces au sein de l’état-major confronté à une querelle des anciens et des modernes : rien ne manquait dans le tableau pour transformer une action offensive d’envergure en défaite d’envergure. Pour ce qui est du contrôle de l’air, la supériorité numérique de la *Luftwaffe* était elle-même très relative pour ce qui était

13 JEAN-LOUIS CRÉMIEUX-BRILHAC, *Les Français de l’an 40*, Paris, Gallimard, 1990, 2 vol.

14 Il avait été publié originellement sous l’intitulé *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940* en 1995.

15 Il s’agit surtout d’une comparaison France-Allemagne. L’aire du futur Bénélux n’est envisagée qu’incidemment, ce qui est un peu dommage pour comprendre la géostratégie alliée pendant l’hiver 1939-1940...

de la chasse, à tout le moins comparé au poids des aviations franco-britanniques. En fait, c'est par la souplesse tactique de ses unités d'élite que la *Wehrmacht* l'emporta sur le terrain en une campagne aussi courte que violente. Et elle l'emporta sur le plus dangereux de ses adversaires – la France – qui avait commis la folie de partir en guerre “avec une armée de 1918 contre une armée allemande de 1939”, pour reprendre les paroles lucides (mais tardives) du généralissime Weygand. C'est-à-dire avec une armée qui en était restée aux méthodes d'un combat d'usure sur des positions linéaires, privilégiant d'autant plus la défensive que ses généraux avaient fini par comprendre, après quatre années de boucherie, que “le Feu tuait”. À partir de cette constatation, et appréhendant la saignée subie par la nation (1.350.000 tués, soit 22 % du contingent mobilisé), la stratégie française, renonçant à peu près à la manœuvre, s'était fossilisée et avait fini par articuler tout sa pensée sur la ligne Maginot. Pendant ce temps, ses adversaires avaient profité de leur défaite pour repenser la guerre de mouvement, en prenant exemple sur la brutalité et la mobilité des *Stasstruppen*, de 1917-1918. La notion de *Blitzkrieg* élaborée à partir d'une systématisation de ces données et qui semblait en parfaite harmonie avec les schémas idéologiques du national-socialisme relevait toutefois en 1940 d'une “improvisation née de la nécessité”. C'était une sorte de ‘quitte ou double’ tactique de l'Allemagne face aux capacités de mobilisation énormes, sur le long terme, des puissances occidentales tant sur le plan matériel qu'humain. Et tous les officiers supérieurs allemands, qui par ailleurs ne souhaitaient pas la guerre en 1939, étaient loin de s'y être ralliés.

L'idée du fameux “coup de faucille” qui coupa finalement en deux les armées alliées après en avoir attiré la meilleure part en Belgique, version finale du “Plan jaune” (“*Fall Gelb*”) revient à deux généraux de rang relativement subalterne, Erich von Manstein et Heinze Guderian. Hitler le reprit à son compte et l'imposa malgré les réticences de Franz Halder, chef de l'état-major général de l'armée de terre. Il la fit sienne parce que c'était un joueur et qu'il savait que l'Allemagne se perdrait dans une guerre longue. Le choix stratégique d'une percée dans la région de Sedan était assurément bon mais son exploitation tactique en direction des ports de la Manche fut à diverses reprises mise en danger par des hésitations et par une mauvaise appréhension des conditions sur le terrain par la direction suprême.

Dès le départ, l'offensive risquait d'être handicapée par la minceur du réseau routier ardennais, axe principal de la progression. Une manœuvre d'intoxication savamment étudiée détourna l'attention des Alliés vers le fort d'Eben-Emael, le canal Albert et les bas-plateaux brabançons : au vrai, ils ne demandaient qu'à y croire car c'était là qu'ils situaient l'essentiel de la poussée allemande, “comme en 1914”. Les Chasseurs ardennais, formations d'élite de notre armée, auraient pu contrarier l'avancée des *Panzerdivisionen* à travers le Luxembourg. Mais ils avaient reçu l'ordre de battre en retraite le plus rapidement possible vers le nord, entre Huy et Namur, après avoir opéré des destructions censées ralentir la progression ennemie... et qui ne ralentirent rien. Qui plus est, l'absence de coordination franco-belge sur le terrain résultant d'un esprit de neutralité poussé jusqu'à l'absurde chez les décideurs belges

fit de l'Ardenne centrale une "zone sans résistance" : les Belges s'étaient retirés, et les unités de cavalerie française n'étaient pas encore arrivées. Le seul contretemps sérieux pour les Allemands fut causé par un groupe de Chasseurs ardennais défendant Bodange, au confluent de la Sûre et de la Basseille. L'ordre de retraite ne leur étant pas parvenu, ils s'opposèrent pendant près d'une demi-journée à la poussée de la 1ère *Panzerdivision* avant de s'apercevoir qu'ils combattaient en 'enfants perdus' et de succomber sous le nombre. À ce propos, Frieser évoque les "énormes problèmes" qu'aurait pu rencontrer l'assaillant dont les colonnes motorisées formaient un bouchon de près de 250 kilomètres si les Chasseurs ardennais avaient reçu des consignes plus musclées : il était parfaitement possible à son sens, de faire front avec efficacité dans ces régions au relief tourmenté. Ce ne fut pas le cas. Les Français ne prirent pas davantage conscience des opportunités qui se présentaient. Interprétant à contretemps les informations transmises par leurs services de renseignement, ils renoncèrent à envoyer au-dessus de l'Ardenne leurs (maigres) escadrilles de bombardement tant ils étaient persuadés que ce secteur était à peu près neutralisé et qu'il faudrait au moins une quinzaine de jours à une armée d'invasion pour se risquer en force jusqu'à la Meuse.

Du côté allemand, le général Halder estimait pour sa part que 9 jours suffiraient... alors qu'il n'en fallut qu'un peu moins de trois pour voir les *panzers* déboucher devant Sedan, tenu par une très médiocre 55e division d'infanterie. Un matraquage extrêmement dense de la *Luftwaffe* suppléa à la faiblesse de l'artillerie allemande. Frappant des troupes au moral déjà vacillant, il

suscita un mouvement de panique sur les arrières français, aggravé par un ordre de retraite aussi prématuré qu'inopportun. Les mesures prises par le général Lafontaine pour "colmater la brèche", d'une lenteur désespérante suite à la médiocrité des communications ainsi qu'au manque d'esprit d'initiative, sombrèrent dans un chaos généralisé. Les états-majors français s'avérèrent incapables d'utiliser leurs excellents chars de façon opérationnelle en les regroupant en vue d'une action cohérente : ils continuaient à fonctionner à l'horloge de 1918, une attaque ne pouvant à leurs yeux démarrer qu'à partir du moment où toutes les conditions auraient été réunies pour que l'intendance suive. Un peu plus bas sur le fleuve, à hauteur d'Yvoir-Dinant, les choses n'allèrent pas mieux pour la défense alliée. Si le pont d'Yvoir sauta bien sous les roues des automitrailleuses ennemies au prix du sacrifice du lieutenant de Wispelaere, les premiers éléments de la 5e puis de la 7e *Pzd* franchirent tout bonnement la Meuse à partir de l'île de Houx, sur une écluse qui n'avait pas été détruite et qui était très mal défendue. C'était précisément là que les armées du *Kaiser* avaient traversé le cours d'eau en août quatorze...

À partir de ce moment, la partie était pratiquement jouée. Privé de ses seules masses de manœuvre valables – la 7e armée avait été expédiée inconsidérément vers Bréda au secours des Hollandais et le corps de cavalerie Prioux usait ses énergies en vain entre Hannut et Gembloux – l'état-major français multiplia les contre-mesures inefficaces ou à contretemps. Une tentative des chars du général Flavigny, mal menée, souffrant de graves déficiences dans le ravitaillement en carburant (les Français

ignoraient l'usage des bidons d'essence...) n'aboutit à rien. La 1ère D.B. française fut de même neutralisée à Flavion par manque d'essence tandis que la 2e D.B. fut surprise en plein débarquement de ses chars que l'on devait amener par voie ferrée... De plus, obsédé à l'idée d'assister à l'"enroulement" de la ligne Maginot après les violents combats pour la possession du plateau de Stonne, le généralissime Gamelin, plus amorphe que jamais, s'obstina à maintenir en Alsace et en Lorraine quelque 36 divisions de valeur, convenablement remparées, face à 19 divisions allemandes de qualité médiocre. Or, celles-ci ne faisaient que battre l'estrade... Frieser se plaît en effet à rappeler que la *Wehrmacht* avait réussi à fixer ces unités ennemies là où on n'en n'avait pas besoin grâce à une autre manœuvre d'intoxication consistant à faire planer jusqu'au 15-20 mai sur la Suisse une menace d'invasion. Au moyen de gesticulations appropriées, tous les espions de France et de Navarre avaient fini par croire que le sud de la Forêt noire était devenu le lieu d'une très forte concentration de troupes, alors qu'ils se trouvaient devant un immense "village Potemkine".

Tout n'allait cependant pas pour le mieux au quartier général du *Führer*, tant les enjeux étaient grands et la situation sur le terrain mouvante. Plus d'une fois, on s'attendait ici à une contre-offensive majeure sur les flancs étirés et dégarnis des *Panzerdivisionen*. Craintes illusoire, vu la déliquescence de la stratégie française, frappée de paralysie quasi totale. Et pourtant ! Le 24 mai, alors que les *panzers* n'étaient plus qu'à 15 km d'un port de Dunkerque non défendu, l'état-major allemand émit un "*Haltbefehl* !" des plus inopportuns.

Se fondant sur des sources jusqu'ici peu exploitées, Karl-Heinz Frieser détruit à ce propos une légende : l'ordre d'arrêt ne venait pas d'Hitler mais du très classique général von Rundstedt. Le dictateur nazi se contenta d'appuyer cette décision et de s'y accrocher plus que de raison malgré les protestations de ses officiers présents sur la ligne de feu. Le 26 mai, lorsque la *Wehrmacht* reçut l'autorisation de reprendre l'avancée des unités blindées, l'occasion était passée. La défense était organisée, le "miracle de Dunkerque" – c'est-à-dire la retraite par voie maritime de cette excellente armée de cadres qu'était le *BEF* – rendu possible. Ce n'est ni la crainte d'engager ses régiments sur le "terrain marécageux des polders", ni, contrairement à ce que crut le professeur Jean Stengers, le désir de ménager les Flamands, "population germanique", qui poussa Hitler à soutenir avec tant d'obstination le *Haltbefehl* ! de Rundstedt. Ni même le calcul, en épargnant à la Grande-Bretagne un désastre militaire, de lui préparer le terrain en vue de négociations de paix futures. C'était tout simplement l'envie d'imposer sa volonté à Halder et, à travers lui, à tous les tenants de la vieille école ralliés sur le tard au *modus operandi* de la 'guerre éclair'. Avec, peut-être, l'idée de 'faire une fleur' à la *Luftwaffe* de Goering, arme national-socialiste par excellence. Toujours est-il qu'avec la retraite réussie du *BEF*, Hitler venait de perdre une belle occasion sinon de gagner la guerre du moins d'augmenter sensiblement ses chances. Mais il ne connaissait pas la fin de l'Histoire...

La suite des opérations sur le continent ne fut plus qu'une formalité. L'armée française avait perdu dans la 'poche des Flandres' ses plus belles unités en une gi-

gantesque bataille de Cannes renouvelée. Le 25 juin 1940, lorsqu'un armistice suspendit les hostilités franco-allemandes, la *Wehrmacht* ne déplorait la perte 'que' de 49.000 morts et disparus. Cette victoire obtenue à peu de frais quand on songe aux boucheries inutiles de la Grande Guerre contribua à créer le mythe de la 'guerre éclair national-socialiste', mythe qui ne s'est pas tout à fait dissipé de nos jours. Elle acheva de faire perdre à l'esprit du *Führer* le contact avec le réel; l'encens de ses thuriféraires aidant, il commença à tenir Alexandre le Grand et Napoléon pour de médiocres stratèges comparés à son génie. Bientôt, il envisageait, avec des généraux en chambre, une 'guerre éclair universelle', vers les Indes via le Proche-Orient et l'Afghanistan... Un an plus tard, il rééditait en tout cas l'opération avec l'URSS. Cette dernière disposait du facteur espace; elle sut en jouer pour réussir un redressement spectaculaire au prix d'une mobilisation totale de ses ressources et de ses populations.

La 'guerre éclair' vint donc échouer aux portes de Moscou, dans les conditions que l'on connaît.

Elle allait encore connaître des tentatives de relance au cours des années suivantes, avec des succès de plus en plus relatifs. L'offensive des Ardennes en fut l'ultime avatar, ou à peu près. Ainsi que l'explique l'auteur, ce n'était plus qu'une caricature – "le niveau zéro de l'art allemand de la conduite opérationnelle" – tant les moyens faisaient défaut, tant les capacités

de réaction adverses avaient été négligées. Mais le *Reich* nazi était à ce moment à peu près à l'agonie, et ses généraux ne se risquaient plus à discuter les décisions du "plus génial stratège de tous les temps".

Que dire encore, si ce n'est que cette étude de qualité¹⁶ peut utilement être complétée par une production assez récente, française celle-là : celle de Bruno Chaix, *En mai 1940, fallait-il entrer en Belgique ? Décisions stratégiques et plans opérationnels de la Campagne de France*, Paris, Économica, 2000.

Alain Colignon

«Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog»

Amsab-ISG/SOMA, 2004, 176 p.

Deze zeer fraaie uitgegeven bundel verscheen bij de 60ste verjaardag van de bevrijding, naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in de Stadsbibliotheek Antwerpen, opgebouwd rond de collecties Geheime Pers van de Stadsbibliotheek en van de Antwerpse afdeling van het Amsab-ISG. Het project kreeg wetenschappelijke ondersteuning van het SOMA terwijl Bruno De Wever het geheel coördineerde. Het boek bevat bijdragen van Bert Boeckx, Gert De Prins, Bruno De Wever, Jan Laplasse, Fabrice Maerten, Karolien Steen, Lieven Saerens, Roel Vande Winkel, Rudi Van Doorslaer en Martine Vermandere. De publicatie is in meer dan één opzicht interessant. Vooral voor Vlaanderen is het verzet eigenlijk nauwelijks bestudeerd. Het

¹⁶ Outre quelques coquilles typographiques dans la numérotation des armées, l'auteur confond, lors du récit de l'atterrissage aussi fortuit que célèbre d'un avion de liaison allemand, Mechelen/Malines et Mechelen-aan-de-Maas. Mais après tout, depuis Victor Hugo, Namur n'est-il pas en Flandre ?

boek brengt bovendien een goede *status quaestionis*, gaat de indringende vraag over de verhouding tussen Vlaanderen en het verzet niet uit de weg en zet hier en daar ook krijtlijnen voor verder onderzoek uit.

Het eerste deel van het boek brengt een synthese over het verzet in België in het algemeen. Het is een goed opgebouwd geheel. Bruno De Wever legt meteen de vinger op de wonde door de analyse van “het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen”. In navolging van Pieter Lagrou en anderen traceert hij de vertekende beeldvorming in Vlaanderen, waardoor verzetsmensen er eenzijdig werden geassocieerd met onverantwoorde terreuraanslagen, banditisme en “septemberweerstanders”. Dit boek zelf is alvast symptomatisch voor een zekere kentering. Dat geldt overigens ook voor de bevrijdingsfeesten anno 2004. Ze konden overal in Vlaanderen op een reële dynamiek rekenen en werden, op wat extreemrechtse schrijfsels na, paginabreed en langdurig door de pers ondersteund. Heel anders vergeleken met 1994, 50 jaar na de bevrijding, toen Vlaanderen uit de toon viel door een opvallend gebrek aan belangstelling.

Roel Vande Winkel zet een sterke bijdrage neer met zijn analyse van het mediabeleid in België in 1940-1944. Het is een onontbeerlijke context voor een goede situering van de bezettingspers. Erg interessant is ook de synthese van Fabrice Maerten over de sluikpers in bezet België.

Het koninginnestuk in dit eerste deel is wel de bijdrage over het verzet, waarvoor Fabrice Maerten tekende i.s.m. Rudi Van Doorslaer. In een genuanceerde en veelzijdige analyse wordt ingegaan op de vraag

waarom het verzet in Vlaanderen zoveel minder van de grond kwam dan in Wallonië; de bijdrage van Antoon Vrints in het vorige nummer van *BEG* 2005 sluit daar naadloos op aan. Maerten en Van Doorslaer, zoals ook Vrints, geven ondermeer als factor aan dat het antifascisme in Vlaanderen veel minder aansloeg dan in Wallonië, wat bv. kan worden afgeleid uit de verkiezingsresultaten van de socialisten en de communisten in de jaren 1930. Moet daar dan ook niet de keerzijde aan worden toegevoegd, m.n. dat in Vlaanderen het traditionalisme daarentegen nog steeds een stevig fundament voor het politieke denken vormde? Het weinig geïndustrialiseerde en katholieke Vlaanderen was veel minder doordrongen van het gedachtegoed van de Franse revolutie en stond nog sterk onder de invloed van een traditionalistische maatschappijopvatting. Daarin overwoog een nostalgie naar een doorgedreven hiërarchische ordening van de samenleving, waarbij de vrijheid zonder veel schroom mocht worden ingeperkt en de gelijkheid werd verdrongen door een paternalistisch discours over wederzijdse plichten. Om het wat lapidair uit te drukken: essentieel in de verregerende collaboratie en het geringe verzet in Vlaanderen, lijkt wel de combinatie “Vlaams en katholiek” te zijn. Dit samenspel leidde in 1940-1944 tot een pragmatische politieke cultuur waarin nauwelijks of geen ruimte was voor verzet tegen een regime dat, ofschoon zelf “heidens en goddeloos”, de weg leek te banen voor een conservatieve Nieuwe Orde in een “onafhankelijk” België. De sympathie in de jaren 1930 van een belangrijke krant als *Gazet van Antwerpen* voor figuren als Engelbert Dolfuss en Antonio de Oliveira Salazar was een voorbode van dat alles.

Het tweede deel van de bundel gaat over de sluikpers in Antwerpen. Jan Laplasse analyseert de casus van de gebroeders Charles en Victor Crutzen in 1940-1941, waaruit blijkt dat verzet niet steeds gestructureerd hoefde te zijn. Dit verhaal over twee *lonesome cowboys* staat dan ook los op zich en vraagt om meer. Daar zorgt Gert De Prins voor, met de neerslag van zijn licentiaatsverhandeling over de Antwerpse sluikpers. Hij beschikt over erg interessant materiaal en geeft een levendig beeld. Zijn betoog blijft wel teveel aan de oppervlakte omdat hij te weinig op de inhoud van de verzetspers ingaat. Zoals uit een andere bijdrage van Lieven Saerens over de houding van de verzetspers en de jodenvervolging blijkt, is een analyse en duiding van het verzetsdiscours essentieel om tot een goed begrip te komen van die complexe wereld van het ondergrondse. Ze vochten, maar waartegen, en waarvoor? De bijdrage van De Prins zet dan ook aan tot verder onderzoek.

Herman Van Goethem

UA

MICHAEL WILDT

«*Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*»

Hamburg, Hamburger Edition, 2003, 966 p.

Met *Generation des Unbedingten*, een bijzonder uitvoerige analyse van 221 leiders van het *SS-Reichssicherheitshauptamt* (RSHA, het hoofdbureau voor de veiligheid van het rijk), heeft Michael Wildt zich zonder twijfel een plaats veroverd onder de grote historiografen van het Derde Rijk. Als docent nieuwste geschiedenis aan de universiteit van Hannover, behoort Wildt tot een naoorlogse

generatie Duitse geschiedvorsers, die erin is geslaagd het eigen verleden met de nodige afstandelijkheid én betrokkenheid te benaderen – waarmee hij het holocaust-monopolie meteen ook heeft helpen onttrekken aan Amerikaanse en Israëliëse onderzoekers. Zijn studie, die de complexiteit en het dynamische karakter van de NS-instellingen analytisch, diepgaand en bijzonder erudiet schetst, laat zich *de facto* op drie niveaus lezen.

Vooreerst is het een quasi encyclopedisch naslagwerk, waarin talrijke persoonlijke, erg gedetailleerde levensgeschiedenissen van de RSHA-*Führer* zijn opgenomen. Die biografische schetsen laten de auteur toe de bestaande daderprofielen – de dader als marginaal figuur (Eugen Kogon), als bureaucraat (Hannah Arendt), technocraat (Christopher Browning), sociaal-ingenieur (Götz Aly) of als doorsnee Duitser (Daniel Goldhagen) – aanzienlijk te relativieren. De *Führer* van het RSHA verschijnen als een sterk gediversifieerde groep, die zich niet op één van die algemene beschrijvingen laten vastpinnen. Daarnaast is het ook een collectieve biografie of prosopografie, die – abstractie makend van het individu – de gemiddelde leeftijd, opleiding, gedeelde levenservaringen en algemene sociale achtergrond van de hele subgroep analyseert en in kaart brengt. Heel wat van Michael Wildts onderzoeksresultaten sluiten aan bij wat prosopografen al eerder hadden ontdekt over aanverwante maatschappelijke segmenten: het RSHA werd geleid door in hoofdzaak hoogopgeleide figuren met uitgesproken rechts-nationale sympathieën, voor wie het RSHA uitgebreide professionele kansen bood, die door de ongewone omstandigheden in Polen en de Sovjetunie ernstig radicaliseerden

en zo de genocidale praxis mee vorm hielpen geven. Een nieuw element is echter dat een overgrote meerderheid van de RSHA-*Führer* pas na 1900 werd geboren. De RSHA-*Führer* hadden dus niet de oorlogservaringen opgedaan die de reeds bestudeerde maatschappelijke subgroepen zo sterk typeerden. Bovendien waren de leiders van het RSHA duidelijk hoger opgeleid dan hun collega's in andere Duitse veiligheidsdiensten : ongeveer één op drie had een doctorstitel, waarvan zowat de helft in de rechten en ruim één vijfde in de humane wetenschappen. Van het bijzonder agressieve antisemitisme, waarover Goldhagen het in *Hitlers gewillige beulen* had, viel bij deze NS-functionarissen alvast nauwelijks iets te merken. Zeer origineel en verhelderend is tevens Wildts uitweiding over de naoorlogse periode, die in andere prosopografieën steevast werd verwaarloosd. Hoewel een gering percentage van de RSHA-leiders na de oorlog naar het buitenland wist te ontkomen of door zelfdoding aan justitie ontkwam, wachtte het merendeel slechts een zeer korte gevangenschap, waarna ze hun oude werkzaamheden in de politiediensten, de journalistiek of het bedrijfsleven konden hervatten.

Omdat het RSHA – en dit brengt ons bij het derde niveau – zo nauw betrokken was bij de etnische zuiveringen in Polen, de vorming van de mobiele *Einsatzgruppen* én de vernietiging van de Europese Joden, laat *Generation des Unbedingten* zich ook lezen als een overzichtswerk van de judeocide. Met een gezond evenwicht tussen structuur en evenement, waarbij de lezer ongetwijfeld het procesdenken van Raul Hilberg en het precisieonderzoek van Christopher Browning herkent,

schetst Michael Wildt de intrigerende ontwikkeling van een machtige instelling met onmiskenbaar genocidaal potentieel, vol ambitieuze persoonlijkheden en tegengestelde karakters, die samen een proces van *Entgrenzung* teweeg brachten : de instelling neigde voortdurend naar het verleggen van de limieten inzake opdracht, operationeel territorium en radicaliteit waarmee steeds groter wordende groepen vijanden werden vervolgd.

Ondanks de degelijkheid van Michael Wildts studie dringen zich op de drie niveaus toch enkele bedenkingen op – bedenkingen van methodologische en algemeen historiografische aard. De typevoorbeelden die Wildt heeft geselecteerd om de bestaande daderprofielen te nuanceren, zullen bij elke sociale wetenschapper vragen doen rijzen over de gehanteerde selectiecriteria, de representativiteit van de voorbeelden en het nieuwe daderprofiel dat eruit te voorschijn is gekomen. Op het niveau van de collectieve biografie heeft Wildt bijzonder veel data verzameld, en dit tot op de allerlaagste – strikt individuele – echelons. Interessanter echter dan de vaststelling hoeveel procent in welk *Amt* of *Referat* van het RSHA welke scholing heeft doorlopen, is de vraag of er een causaal verband bestaat tussen bijvoorbeeld de scholingsgraad en de genocidale praktijk. Dat verband zal duidelijker worden – en op een steviger fundament berusten – naarmate de geanalyseerde groep in omvang toeneemt. Wildt heeft de instelling echter zo sterk versplinterd en zozeer in detail onderzocht (in sommige segmenten waren minder dan tien personen werkzaam), dat globale antwoorden over het karakter van de groep nog moeilijk te geven zijn. Ook hier heeft de auteur on-

nodig enkele bijkomende vraagtekens gecreëerd. Tot slot wijzen zijn verslag en interpretatie van de judeocide ietwat op academische ontgrenzing : de referenties aan bijvoorbeeld de bewijsvoering van de verdediging tijdens het *Einsatzgruppen*-proces – die elders al indringender werd beschreven en bediscussieerd – of aan de juridische moeilijkheden die opdoken bij de berechting van NS-functionarissen in het naoorlogse Duitsland verzwaren nodeloos zijn relaas en leiden tot onaangename overlappings met aanverwante sociaal-wetenschappelijke werken. Niettemin lijkt het vrijwel zeker dat Wildts verfrissende inzichten, omvattende aanpak en prozaïsche schrijfstijl een blijvende stempel zullen drukken op het onderzoek, de zienswijzen en de wetenschappelijke standpunten van de toekomstige generatie holocaustvorsers.

Fabian Van Samang

BRUNO KARTHEUSER

«Walter, agent du SD à Tulle, tome 3 : Les pendaisons de Tulle. Le 9 juin 1944»

Neundorf/Saint-Vith, Éditions Krautgarten, 2004, 551 p.

En 2001, Bruno Kartheuser, auteur et éditeur à Neundorf, publiait *Les Années trente à Eupen-Malmedy. Regard sur le réseau de la subversion allemande*. L'année suivante sortait le second tome de ce qui était annoncé comme une tétralogie, *La France occupée 1940-1943*. Paraît maintenant le troisième tome, *Les Pendaisons de Tulle. Le 9 juin 1944*.

Trois titres qui peuvent paraître sans lien, et pourtant...

L'auteur, rompu à une démarche historique serrée, agrémentée quelquefois de

traits polémiques, eut l'attention attirée par le sort d'un jeune Saint-Vithois, Walter Schmald, fusillé par la Résistance française. Ainsi démarra une longue enquête qui n'est pas encore terminée.

Kartheuser s'est d'abord demandé ce qui, dans la jeunesse de ce personnage, avait bien pu le prédisposer à devenir l'un des responsables des 99 pendaisons aux balcons de Tulle. De là est né le tome 1, qui évoque en détail la subversion nazie dans les cantons de l'Est durant les années 30 et fournit une somme de renseignements souvent peu connus, voire inédits. La conclusion de ce premier volet pourrait être que, dans cette région à l'histoire tourmentée et donc d'autant plus respectable, quelques dizaines de nazis purs et durs ont comploté au profit du *Reich* voisin, à côté d'un grand nombre de gens à l'attitude tout à fait honorable.

Dans le deuxième volume, l'auteur a voulu expliquer l'organisation et le fonctionnement des structures allemandes en France, pour s'appesantir ensuite sur les polices de l'occupant actives dans l'Hexagone, et enfin sur celles officiant plus particulièrement à Limoges et environs. Ce fut l'occasion de retrouver de vieilles connaissances, nazis d'Aix-la-Chapelle, volontaires du régiment spécial *Brandenburg* et nazis notoires de nos contrées frontalières. C'est dire que sont abordés ainsi, par la bande, nombre de 'cas' singuliers méconnus mais significatifs de l'histoire de nos 'cantons de l'Est'. Kartheuser revient ensuite sur la présence de Walter dans le Limousin dont il décrit aussi les groupes de résistance.

Le décor général ainsi planté, notre enquêteur aborde alors, dans son tome 3, le

vif du sujet : les pendaisons de Tulle. Le lecteur belge se dira qu'on entre là dans l'histoire française, sans lien avec la Belgique. Grossière erreur. Car enfin, comment expliquer que ce petit homme insignifiant, mais éduqué à Saint-Vith, à Malmédy et à Louvain ait tant pesé dans des décisions si arbitraires et si lourdes de conséquences ? La réponse n'est pas neutre et ne peut nous laisser indifférents. D'abord parce que l'attitude de Schmald nous intéresse et même nous concerne. N'est-il pas proche de nous ? Ensuite, parce que les combats de la Résistance et les réactions allemandes, à partir de juin 1944, c'est un vaste sujet, et combien délicat. Et qui présente de fortes similitudes avec ce qui s'est passé ailleurs, et notamment dans nos régions. L'aspect comparatif ne peut être négligé ; il est même très éclairant.

Voilà sans doute ce qui amène un ouvrage, apparemment éloigné de notre environnement familial, à nous interpeller tellement : autorités publiques (dans le contexte français, il est vrai), Résistance aux multiples facettes parfois antagonistes, *Special Operations Executive* mystérieux, *Wehrmacht* et SS, parfois opposées, parfois unies par des instructions générales communes, nous sommes en France mais nous sommes aussi chez nous, en Belgique. Sans compter le passé de ces unités SS, dévastatrices en Europe de l'Est, puis présentes en Belgique comme en France. Chez nous, on a tendance à les oublier, alors qu'elles sont revenues à l'Ouest pour continuer à agir dans le même esprit... Les journées de combat à Tulle forment à elles seules une partie passionnante et dramatique

du livre qu'on laissera au lecteur le soin de découvrir. Enfin, l'illustration est abondante. On relèvera surtout, pour son aspect émouvant, le dessin de la scène des pendaisons.

Un quatrième tome, intitulé *Survivance et séquelles*, devrait clôturer la série en abordant politique et justice en France et en Allemagne face aux événements de Tulle. Ce qui nous promet encore bien des développements intéressants et nous poussera, nous Belges, à des comparaisons avec la manière dont les dossiers de collaboration les plus délicats ont été traités par la justice du pays dans l'immédiat après-guerre.

Personnellement, je regrette un peu l'absence d'un index des noms, toujours utile au chercheur. Le style de Kartheuser est foisonnant, touffu. Il ne changera pas car cela provient du bouillonnement de son enthousiasme. Il veut tout nous dire. Dans sa tête, cela déborde. Et nous sommes les heureux bénéficiaires de sa recherche, de sa croisade, dirais-je même.

Jacques Wynants

NICO WOUTERS

«Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en
collaboratie in België»
Tielt, Lannoo, 2004, 750 p.

Dans sa thèse de doctorat soutenue en 2004 à l'Université de Gand¹⁷, Nico Wouters a travaillé sur les pratiques locales de l'exercice du pouvoir durant la Seconde Guerre mondiale. À l'aide d'une démarche comparative dont le cadre géographique (Belgique, Nord de la France et Pays-

17 NICO WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters (1940-1945). Lokaal bestuur en Nieuwe Orde in België, Nederland en Noord-Frankrijk*, Gand, thèse de doctorat en histoire Universiteit Gent, 2004.

Bas) a déjà prouvé sa cohérence dans l'historiographie récente¹⁸, il interroge la difficile et complexe gestion communale dans les territoires occupés à travers la figure centrale du 'bourgmestre de guerre'. Par l'utilisation de ce terme, qu'il associe à tout maïeur ayant exercé des prérogatives durant une période significative de l'Occupation, l'auteur évite une lecture de la gestion locale biaisée *a priori* par une perception dichotomique de la guerre (collaboration, résistance). De cet imposant travail, l'historien gantois a tiré un livre consacré aux seules communes belges bien que, de temps à autre, des réminiscences de la démarche initiale soient encore présentes, apportant ainsi un éclairage intéressant – bien que nécessairement limité – sur une problématique complexe et délicate.

En proposant cette synthèse, Nico Wouters se donne pour objectif de combler un vide dans l'historiographie, en dépassant les lacunes des monographies locales et érudites préexistantes. Au fil de sa démonstration, il tente de répondre à une question à la formulation simple, mais qui nécessite une approche nuancée de l'objet de l'étude. Dans son "*oorlogsburgemeesters*", l'auteur s'interroge sur l'implication des pouvoirs locaux dans les processus de prise du pouvoir et de renforcement de l'autorité de l'Ordre nouveau en Belgique occupée. Le sous-titre de l'ouvrage est à cet égard particulièrement révélateur.

Le sujet est ambitieux, puisque embrassant aussi bien la Flandre que la Wallonie

pendant l'ensemble de la guerre. Bien évidemment, nous ne sommes pas confrontés à une analyse systématique de l'histoire de l'Occupation dans chacune des communes belges. Nico Wouters propose une vision d'ensemble de ces événements pour en dresser une histoire globale. Ainsi, les exemples cités le sont pour leur caractère représentatif ou particulier face à une dynamique générale. Face à l'ampleur du sujet, l'auteur a dû effectuer certains choix méthodologiques. D'abord, il se concentre sur la figure du bourgmestre, élément moteur de la gestion politique et administrative des communes, laissant de côté les pratiques et évolutions des collèges échevinaux et autres conseils communaux. Le fil rouge de l'analyse est ensuite constitué de l'analyse des politiques de maintien de l'ordre public dont le bourgmestre est l'un des principaux responsables selon la législation. Loin de déformer le travail, ce choix paraît judicieux puisqu'il permet d'aborder véritablement le cœur théorique de la problématique, à savoir les questions d'exercice et de légitimité du pouvoir en période trouble. De plus, il offre l'occasion à l'auteur de souligner l'importance du niveau local de pouvoir dans la vie quotidienne en Belgique. Par cette approche, sont en effet abordées de manière connexe des questions dont l'intérêt (et/ou l'actualité) ne sont pas à démontrer : problèmes alimentaires, rôle et place des forces de police ou de gendarmerie dans la société, travail obligatoire en Allemagne, responsabilités des pouvoirs autochtones dans

18 PIETER LAGROU, *The Legacy of Nazi Persecution. Patriotic Memory an National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, 2000. Traduit en français sous le titre *Mémoires patriotiques et Occupation nazie : résistants, requis et déportés en Europe occidentale 1945-1965*, Bruxelles, 2003.

la déportation de la population juive de Belgique ¹⁹...

La masse d'archives sur laquelle s'appuie l'auteur est impressionnante, et ce malgré la situation archivistique très contrastée entre les différentes régions du pays. Nico Wouters voit large : il navigue entre archives publiques de l'ensemble des niveaux de pouvoir (sources communales, provinciales et nationales) et archives privées (partis politiques et papiers privés). Enfin, les sources judiciaires constituent également une part importante de la masse de documents consultés : qu'il s'agisse des archives des tribunaux ou des dossiers individuels de l'Auditorat général concernant les bourgmestres et autres fonctionnaires poursuivis après la seconde occupation allemande, l'auteur n'a pas rechigné à la tâche. Un bémol cependant : il aurait sans doute été intéressant d'exploiter davantage les archives émanant des autorités d'occupation, dont l'influence n'est pas à démontrer dans les questions relatives au pouvoir communal. Malgré tout, il est évident que la base documentaire est solide.

Sans surprise, le plan adopté est chronologique, depuis la crise de la démocratie des années trente jusqu'aux épurations administratives et judiciaires de l'après-guerre. L'an 40 avec ses nombreuses incertitudes constitue le cœur du travail. Le comportement des bourgmestres au 10 mai 1940, et les conséquences des nombreux abandons de postes qui ont

alors lieu sont longuement traités. Dans le même temps, le mouvement de 'marche vers le pouvoir' des partis collaborateurs est éclairé sous un angle spécifique. Nous retiendrons l'intérêt de la démonstration qui insiste sur l'origine locale de ce mouvement. Celui-ci part véritablement de la base avant d'être récupéré et restructuré par les instances nationales des partis collaborateurs avec un succès plus ou moins net. L'auteur souligne avec raison les différences sensibles entre les situations wallonne et flamande, dissemblances notamment imputables au degré de structuration de ces formations à la veille de l'invasion. Rex traverse alors une phase de reconstruction, alors que la puissance du VNV est déjà évidente. De cette manière, Nico Wouters se place au carrefour de travaux antérieurs, qu'il complète très utilement ²⁰. La période de l'Occupation en tant que telle permet d'abord de souligner le relatif échec du mouvement révolutionnaire de prise du pouvoir voulu par les partisans de l'Ordre nouveau, ainsi que l'apparition de la figure du bourgmestre fonctionnaire. La montée de la violence typique de la fin de l'Occupation, et la crise de l'Ordre nouveau, connues par ailleurs, sont ensuite analysées dans leurs conséquences locales.

Au sujet du découpage chronologique, il est toutefois regrettable que l'auteur ne s'étende pas plus largement sur la période de l'après-guerre et de l'épuration, d'autant qu'il souligne que le groupe formé par

¹⁹ À ce sujet, voir le *Rapport intermédiaire du CEGES sur les autorités belges, la persécution et la déportation des juifs*, 9.2005, disponible en ligne sur http://www.cegesoma.be/Rapport_Intermediaire_Sept2005.pdf

²⁰ Nous pensons bien entendu à BRUNO DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde : het VNV 1933-1945*, Tiel, 1994, ainsi qu'à MARTIN CONWAY, *Degrelle. Les années de collaboration - 1940-1944 : le rexisme de guerre*, Ottignies, 1994.

les bourgmestres de guerre est sans doute celui ayant fait l'objet d'une épuration spécifique le moins homogène sur le plan sociologique (p. 581). De plus longs développements auraient sans doute pu enrichir la compréhension de la question de la légitimité de l'exercice du pouvoir, mais cette fois lors du retour aux affaires d'un État démocratique. Remarquons aussi l'intérêt de cette dernière partie qui permet encore de souligner les difficultés de l'exercice du pouvoir en période d'occupation, en mettant l'accent sur les problèmes rencontrés par la justice pour différencier la gestion 'normale' d'une gestion 'politique' des affaires publiques. Une telle interrogation pose inmanquablement la question des intentions du bourgmestre, notamment en ce qui concerne les inévitables échanges d'informations survenant entre ce dernier et les autorités allemandes. À ce propos, l'auteur s'intéresse avec justesse à la mémoire de l'Occupation, en soulignant les différences importantes entre le nord et le sud du pays. Si en Wallonie, les bourgmestres rexistes n'ont jamais bénéficié d'une image positive dans la société de l'après-guerre, la situation diffère en Flandre où l'image de certains partisans de l'Ordre nouveau s'assimile à celle du 'bon bourgmestre de guerre'. Ce nouvel élément témoigne de la diversité culturelle des mémoires de l'Occupation, et de l'intérêt de les comparer.

Pour conclure, il semble évident que cette publication de Nico Wouters comble une lacune importante de la recherche historique. Malgré d'inévitables limites, elle permet en effet d'aborder de manière globale un sujet indispensable à la bonne compréhension de l'ensemble de la Seconde Guerre mondiale en Belgique.

Offrant de manière concrète une réflexion sur les implications de l'exercice de l'autorité en territoire occupé, l'historien s'intègre dans un cadre conceptuel qui a le mérite mais aussi le désavantage d'être présenté sous une forme exclusivement utilitaire. Les questions historiques mais aussi de sciences politiques, que sont la légitimité d'une autorité en place et les conséquences du transfert d'informations entre autorités occupantes et autochtones, trouvent ici des éléments de réponse permettant d'avancer dans le chantier que représente la compréhension des périodes d'occupation. Du fait de l'intérêt de ces recherches pour l'ensemble de l'historiographie belge, nous ne pouvons que souhaiter qu'une traduction rende bientôt accessible cette somme d'informations aux passionnés d'histoire francophones.

Jonas Campion

VII. Histoire de la migration / Migratiegeschiedenis

WIM COUDENYS

«Leven voor de Tsaar. Russische ballingen, samenweerders en collaborateurs in België»

Leuven, Davidsfonds, 2004, 365 p.

Een onderwerp dat tot nu toe zo goed als onbekend was, komt aan bod in een recent werk van de Leuvense docent Russische geschiedenis en onderzoeker Wim Coudenys : de Russische diaspora na de Oktoberrevolutie en, meer bepaald, het Belgische luik ervan.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog betekende niet dat in Rusland de wapens zwegen. Terwijl de strijd tussen "Witten"

en “Roden” steeds meer in het voordeel van deze laatsten evolueerde, ontvluchtten bijna twee miljoen Russen hun vaderland. Zij streken neer in andere delen van Europa en in Amerika. Zo’n tienduizend van hen kwamen in België terecht. Het ging om een bont allegaartje van vluchtelingen. Edellieden, officieren en ambtenaren vertegenwoordigden de hogere klassen. Uitgeweken geleerden en kunstenaars boden de landen van toevlucht een blik op de Russische cultuur. Maar ook eenvoudige soldaten, boeren en popen kozen noodgedwongen voor een verblijf ver van hun geboortegrond. Hier, zoals in andere ballingsoorden, trachtten zij hun leven te organiseren, in de hoop op een terugkeer naar een niet-communistisch Rusland. Zelf droegen zij hun steentje bij tot de bestrijding van het bolsjewisme.

Reeds tijdens de revolutiedagen van 1917 konden Russen die in België verbleven rekenen op steun vanuit militaire en kerkelijke kringen. De militaire hulp was eerder verdoken en werd feitelijk beëindigd toen de inspanningen van de “Witte” legers op een debacle uitdraaiden. In het begin van de jaren twintig ontstond dan de mythe van de Belgische gastvrijheid voor de Russische ballingen. Door deze mythe werd verhuld dat de Belgische overheid nogal verveeld zat met de instroom van vluchtelingen. Vanuit de socialistische partij en beweging werd ronduit negatief gereageerd : daar kon de Russische revolutie aanvankelijk immers op nogal wat sympathie rekenen. Voorts wilden de katholieken de orthodoxe Russen ofwel bekeeren, ofwel op zijn minst voor eigen doeleinden inschakelen. Een en ander leidde zelfs tot een scheuring in de Russisch-orthodoxe Kerk in België. De politieke,

economische en sociale problemen waarmee de emigranten geconfronteerd werden, waren niet gering. Inmiddels zat de Belgische overheid ook opgescheept met de kwestie van de Russische herstelbetalingen voor genationaliseerde bedrijven en met de erkenning van de Sovjetstaat op economisch en politiek-diplomatiek vlak. Dat laatste gebeurde pas in 1935.

De doelstelling van de Russische vluchtelingen bleef intussen moeiteloos overeind : het hele bestaan en streven van de emigranten was gericht op de ondergang van de communisten en op de bevrijding van Rusland uit de rode klauwen. Voorlopig bleef het echter vooral bij woorden en initiatieven die weinig kans op slagen maakten. Men geraakte er ook niet uit hoe het heroverde Rusland er diende uit te zien. Moest er een heuse restauratie geschieden of werden politieke en sociale verworvenheden van de diaspora meegenomen om tot een moderne staat te komen ? Een en ander leidde tot oeverloze twisten zonder enig concreet resultaat.

Toch kan men niet zeggen dat België echt ongastvrij was. De stafchef van de “Witte” legers, generaal Pëtr Nikolaevic Vrangal, koos België als toevluchtsoord. Hij overleed in Ukkel in 1928. Russische en Belgische anticommunisten vonden elkaar en bonden samen de strijd aan tegen de Sovjetunie. Maar ook allerlei dubieuze figuren van extreem-linkse tot extreem-rechtse signatuur, overlopers en moordenaars konden zonder veel problemen in Brussel en andere steden wonen en werken. Er ontstond een bloeiend cultureel leven met verschillende tijdschriften en verenigingen. Het ene initiatief kende al meer succes dan het andere.

In de loop van de jaren 1920 bepaalden vooral gewezen militairen en monarchisten het beeld van de Russische emigratie in België. Zij waren partijgangers van de restauratie en drukten dat uit in een sterk conservatief conformisme. De economische crisis van het begin van de jaren 1930 en de sfeer van verdachtmakingen, schandalen en spionage die rond deze kringen hing, versterkten nog dit conformisme. Hierop kwam een reactie van de jongere generatie ballingen. Die koos, meegeslept door de golf van autoritaire en fascistische bewegingen en regimes in Europa, voor een radicaal rechts alternatief. Dat was onder meer het geval met de Jong-Rusland beweging, de Russische Imperiale Unie en de Nationale (Arbeids) Unie van de Nieuwe Generatie.

Een deel van de emigranten liet zich tijdens de Tweede Wereldoorlog dan ook verleiden tot collaboratie met de Duitse bezetter, in de hoop op die wijze te kunnen bijdragen tot een anticomunistische omwenteling in het geboorteland. In Brussel worden anticomunistische manifestaties opgezet, zoals een tentoonstelling en een meeting met DeVlag-leider Jef Van de Wiele en Rex-leider Léon Degrelle. Maar er kwamen eveneens Russische ballingen in Breendonk terecht. Ook Russische joden werden massaal opgepakt.

Na de Tweede Wereldoorlog was er van een terugkeer naar de situatie van het Interbellum geen sprake. De jongere generaties waren veel minder militant en meer geïntegreerd in de Belgische samenleving.

Voor zijn onderzoek maakte Wim Coudeyns gebruik van archieven uit België, maar ook uit andere West-Europese landen,

Rusland en de Verenigde Staten. Voorts nam hij een hele resem tijdschriften, contemporaine literatuur en studies door. Het resultaat is een mozaïek waaruit het brede scala van politieke, religieuze, militaire, economische, sociale en culturele werken en betrachtingen van de Russische emigratie in België tevoorschijn komt. De veelheid aan gegevens mondt echter te weinig uit in een synthese. De auteur geeft geen besluiten, maar beëindigt zijn relaas slechts met een epiloog. Het kader waarin het hele verhaal zich afspeelt wordt niet zelden vrij minimaal geschetst. Daardoor mist de lezer de aansluiting van het onderwerp bij wat zich voor het overige aan wezenlijk belangrijke fenomenen in de behandelde periode voordeed. Het boek is niettemin interessant en leest aangenaam. Bovendien werden er heel wat illustraties in opgenomen en dragen de bijlagen bij tot een beter begrip van de tekst.

Frank Seberechts

VIII. Buitenlandse politiek / Politique étrangère

JAN DE GROOF, TOON HAGEN, ANNICK SCHRAMME (RED.)

«Gedrag na verdrag. Balans en toekomst van de samenwerking Nederland-Vlaanderen»

Leuven, Davidsfonds, 2004, 301 p.

Op 9 september 2005 was het 25 jaar geleden dat het Verdrag inzake de Nederlandse Taalunie werd afgesloten, dat bepaalde dat Vlaanderen en Nederland samen de belangen van de Nederlandse taal en van zijn sprekers wilden behartigen. Een jaar later opende het Vlaamse cultureel centrum de Brakke Grond zijn deuren in

Amsterdam. Ten gevolge van het Belgische federaliseringsproces werd Vlaanderen in 1993 een volwaardige deelstaat, wat de mogelijkheden tot samenwerking met de noorderburen nog gevoelig vergrootte. In januari 1995 werd een Vlaams-Nederlands Cultureel Verdrag afgesloten, dat niet alleen de traditionele cultuuruitingen, maar ook onderwijs, onderzoek en welzijn omvatte. Om dat alles op passende wijze te vieren verscheen het boek *Gedrag na verdrag. Balans en toekomst van de samenwerking Nederland-Vlaanderen*. De pers-tekst belooft een “eigenzinnige” kijk van 22 auteurs op deze samenwerking, maar uiterekend eigenzinnigheid, snedigheid en duidelijke standpunten ontbreken in veel bijdragen.

Gedrag na verdrag heeft alle kenmerken van een brave gelegenheidspublicatie. Bart Somers, in zijn rol als voormalig Vlaams minister-president, en de Nederlandse premier Jan Peter Balkenende tekenen voor de inleiding, duidelijk een verplicht nummertje voor beide heren. De andere bijdragen zijn, eufemistisch gezegd, van uiteenlopend belang en kwaliteit. Enkele hoofdstukken (Toon Hagen over de taalpolitiek in Nederland en Vlaanderen, Annick Schramme over het Vlaams-Nederlands letterenbeleid en Hugo Weckx en Fritz Niessen over vijf jaar Vlaams-Nederlands Cultureel Verdrag) beperken zich tot een loutere opsomming van ‘realisaties’, zonder veel commentaar of evaluatie. Van sommige bijdragen, zoals het stuk over het literaire existentialisme in Noord en Zuid, vroeg ik me af wat zij überhaupt te maken hebben met het thema van het boek. Ook de bijdragen over de Nederlands-Vlaamse samenwerking in het hoger onderwijs, het welzijnsbeleid

en het inburgeringsbeleid hebben eerder een administratief-beschrijvend dan analytisch of reflectief karakter. In het hoofdstuk over de sociaal-economische “samenwerking” worden de heroïsche gevechten tussen Noord en Zuid over de IJzeren Rijn, de Schelde-Rijnverbinding en de rivaliteit tussen Antwerpen en de Noord-Nederlandse havens wel erg *en sourdine* behandeld. Ook het gebrek aan belangstelling van Nederland voor de Vlaamse ontvoogding en de taalstrijd wordt nagenoeg volledig onder de mat geschoffeld.

Ondergetekende lijdt misschien aan verregaande beroepsmisvorming, maar de interessantste stukken vergelijken de omgang in noord en zuid met het recente en het verdere verleden, i.c. Luc Huyse over de Tweede Wereldoorlog en Emiel Lamberts over de opstand van 1830. Bovendien vertoont dit boek enkele opvallende lacunes. Zo komen in een publicatie, die zich met de toekomst van de Vlaams-Nederlandse samenwerking wil bezighouden, enkele actuele vragen niet of nauwelijks ter sprake. Alle culturele akkoorden, Brakke Gronden en Nederlandse Huizen ten spijt groeiden Vlamingen en Nederlanders tijdens de jongste decennia, zowel cultureel als taalkundig, steeds verder uit elkaar. Ongewild versterkt deze publicatie de indruk dat de Taalunie een wereldvreemde organisatie is die zich, zoals een columnist in het weekblad *Knack* onlangs opmerkte, toelegt op “geneuzel over punten en komma’s”.

Maria De Waele